

„Kultūrinės atminties“ ir „komunikacinės atminties“ diskursai kaip Mariaus Katiliškio kūrybos intertekstai

NERIJUS BRAZAUSKAS

Šiaulių universiteto Lietuvių kalbotyros, literatūros ir komunikacijos katedra, P. Višinskio g. 38, LT-76352 Šiauliai
El. paštas nerijusbraz@gmail.com

Straipsnyje tiriami kultūrinės atminties ir komunikacinės atminties diskursai kaip Mariaus Katiliškio kūrybos intertekstai, remiantis Jano Assmanno ir Maurice'o Halbwachso kolektyvinės atminties koncepcijomis, Renate'os Lachmann intertekstualumo samprata. Nagrinėjami pagrindiniai Katiliškio kūriniai, rašyti nuo 1931 m. iki 1975 m. imtinai. Žagarės miesto gyventojų kolektyvinės atminties diskursas yra pagrindinis ankstyvosios poetinės kūrybos intertekstas. Novelių ir apsakymų rinkiniuose intertekstiškai dominuoja komunikacinės atminties diskursas, kurį istoriniai įvykiai vėliau pavertė istorinės atminties diskursu. Katiliškio sukurti romanai analizuojami kolektyvinės, individualios ir asmeninės tapatybės aspektais. Tyrimas atskleidžia, kad kultūrinės atminties diskursas Katiliškio kūryboje yra intertekstas, aktualizuojantis ne tik kultūros atmintį, bet ir istorijos diskursą. Komunikacinės atminties diskursas meniniuose tekstuose yra autoriaus biografijos intertekstas. Minėtos atmintys literatūros kūriniuose yra intertekstai, konstruojantys atminties diskursą.

Raktažodžiai: kultūrinė atmintis, komunikacinė atmintis, literatūra, istorija

---

IVADAS

Šio straipsnio tikslas yra ištirti kultūrinės atminties ir komunikacinės atminties diskursus kaip Mariaus Katiliškio kūrybos intertekstus. Tyrimo uždaviniai: a) nagrinėti kultūrinės atminties diskursą Katiliškio kūryboje, nustatant jo pobūdį ir santykį su kitais tekštais; b) analizuoti komunikacinės atminties diskursą ir jo sąryšį su autoriaus biografija ir socialine atmintimi; c) nustatyti, kaip istorinės atminties diskursas koreliuoja su individualios atminties diskursu; d) aptarti, kaip Katiliškio tekstuose konstruojamas atminties diskursas.

Tyrimo metodologijos pagrindas yra Jano Assmanno kultūrinės ir komunikacinės atminties koncepcija, taip pat Maurice'o Halbwachso kolektyvinės, istorinės, individualios atminties sampratos, kurių įvedimą lemia Katiliškio kūrinių specifika. Aktualizuojama ir Renate'os Lachmann interteksto koncepcija. Susiduriame su skirtingomis teorinėmis atminties

sampratomis, tačiau tyrimo objekto specifika skatina jas aktualizuoti. Nors J. Assmannas savo koncepciją sukūrė plėtodamas M. Halbwachso kolektyvinės atminties teoriją, tačiau tarp jų nėra radikalaus teorinio skirtumo. Vokiečių teoretikas išplėtojo prancūzų sociologo koncepciją, analizuodamas kitus objektus, atkreipdamas dėmesį į laiko aspektą ir sukurdamas naujus terminus.

Tyrimo problema – kaip identifikuoti ir tirti kultūrinės atminties diskursą ir komunikacinės atminties diskursą Katiliškio tekstuose, kai juose atminties diskursą konstruoja autoriaus, sociumo, kultūros ir kitų tekstų atmintis. Problemiškas ir minėtų atminčių „užčiuopimo“ literatūros kūriniuose mechanizmas. Šiame tyrime atmintis identifikuojama ir analizuojama sintezuojant intertekstualumą, teorines atminties sampratas, istorinius įvykius ir kultūrinius faktus.

Šiuo atveju atmintis yra intertekstas, kurį dekoduoti turi tyrėjas. Reikia sutikti su R. Lachmann, kad „[i]ntertekstualumas demonstruoja procesą, pagal kurį kultūra, kai „kultūra“ yra knygos kultūra, nuolat pati save perrašo ir iššifruoja, iš naujo apibrėždama save ženklais. Kiekvienas konkretus tekstas, kaip eskizuota atminties erdvė, konotuoja atminties makroerdvę, kuri arba reprezentuoja kultūrą, arba pasirodo kaip ta kultūra“ [42, 301]. Taip savitai perrašoma klasikinė Julios Kristevos intertekstualumo samprata teigiant, kad literatūra yra kultūros atmintis, t. y. kiekvienas tekstas funkcionuoja kultūros atminties erdvėje ir steigia dialogą su kitomis atmintimis ir egzistuojančiais tekstais.

Tyrimui pamatinė yra R. Lachmann interteksto samprata: „Ryšys tarp duotojo teksto ir „kito“ teksto (teksto referento) yra referento signalas arba intertekstas. Intertekstas yra esminis kito teksto elementas, kuris buvo inkorporuotas, absorbuotas, cituotas, deformuotas, pakeistas, resemantizuotas etc.“ [42, 304]. Tokia interteksto koncepcija, pagrįsta Rolando Bartheso teksto samprata, R. Lachmann leido suformuluoti idėją, kad „[i]ntertekstualumas išskyla rašymo akte tiek, kiek kiekvienas naujas rašymo aktas yra erdvės tarp egzistuojančių tekstų kirtimas“ [42, 304].

Mariaus Katiliškio kūryba yra sulaukusi nemažai tyrėjų dėmesio, nors pagrindiniu darbu išlieka Čikagoje išleistas kolektyvinis veikalas *Išėjęs negrįžti: Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje* (1986). Alinos Staknienės, Ilonos Gražytės-Maziliauskienės, Violetos Kelertienės, Vytauto A. Jonyno, Broniaus Vaškelio, Rimvydo Šilbajorio literatūrologiniai straipsniai patvirtina teiginį, kad „Katiliškio prozoje ypač turtingas psichologinis ir sociologinis klodas, ir jame dar vis galima naujų versmių rasti“ [41, 10]. Viena jų ir būtų kultūrinės ir komunikacinės atminties diskursai, nes šiuo aspektu Katiliškio (Albino Vaitkaus) kūryba nenagrinėta. Tiesa, V. Kelertienė teigia, kad „<...> Katiliškis irgi pasitraukia iš gyvenimo, pabėgdamas į atminties atkurtą senąją tikrovę“ [39, 485]. Tačiau atminties diskursas nėra įvardytas ar tirtas detaliau. Romualda Vaitkienė pažymėjo, kad „[t]olstame nuo anos gamtos, ir gaila girios Tyrelio ir ežero, kuriuos meniniais vaizdais paliko knygoje „Miškais ateina ruduo“ Marius Katiliškis“ [62, 28]. Konstatuojamas tikrovės perkūrimas romane, bet neanalizuota, kaip tai padaroma.

Kitame straipsnyje R. Vaitkienė apibendrina: „Mariaus Katiliškio knygos – Šiaurės Lietuvos, Gruzdžių ir Žagarės apylinkių metraštis – skambanti vietovardžių, pavardžių, prieštarigų ir gelmingų charakterių, žodžių, pažįstamų žmonių ir likimų, papročių, ritualintų darbų, buities, istorinės atminties, peizažo grožio enciklopedija“ [59, 489]. Visi čia paminėti dalykai sudaro atminties diskursų turinius, kurie mokslškai nėra tirti.

Naujausiam Katiliškio kūrybai skirtame Ritos Tūtlytės straipsnyje „Mariaus Katiliškio proza: meniniai monistinės pasaulėvokos kontūrai“ atskleidžiamos konkrečios monistinės pasaulėvokos raiškos strategijos, romanų pradžios kodai, juslių ir intuícijų pagrindu

kuriamas vientisas pasaulis, apibendrinant, kad „[m]onistinė pasaulėvoka Katiliškio prozoje lemia vaizduojamo gyvenimo pilnumos išpūdį“ [56, 78]. Šie darbai rodo straipsnio naujumą ir aktualumą, kurį pagrįstų poreikis naujai perskaityti Katiliškio kūrybą, esamoje literatūrologinėje tradicijoje tebesusietą su realizmo ir modernizmo poetikų aktualizacija.

Atminties diskursas leidžia atskleisti naujų Katiliškio prozos ypatybių, o kartu rodo, kaip atminties medija aktualizuojama rašytojo kūrinuose. Teoriniu požiūriu tyrimas nėra nei naujas, nei originalus, nes autorius neturėjo intencijų ištraukti į atminties tematikos teorinį diskursą. Tik konkrečiai šiam tyrimui pasiskolinamos klasikinės J. Assmanno ir M. Halbwachso atminties koncepcijos, nes jos adekvačiausiai atskleistų kolektyvinės atminties diskursų funkcionavimą Katiliškio poezijoje ir prozoje.

JANO ASSMANNO IR MAURICE'O HALBWACHSO KOLEKTYVINĖS ATMINTIES KONCEPCIJOS

Atminties tyrimai literatūroje šiandien turi gilią tradiciją, tai rodo, pavyzdžiui, „Kultūrinės atminties studijų vadovas“ (*A Companion to Cultural Memory Studies*, 2010), kurio penktasis skyrius pavadintas „Literatūra ir kultūrinė atmintis“ (1). Straipsnius apibendrinant R. Lachmann pastaba, kad „[l]iteratūra yra kultūros atmintis ne kaip paprasta įrašymo priemonė, bet kaip visuma memorialinių veiksmų, kurie apima žinojimą, saugomą kultūros, ir iš esmės visus tekstus, kuriuos kultūra produkavo ir kuriais kultūra yra konstituota. Rašymas yra ir atminties aktas, ir nauja interpretacija, pagal kurią kiekvienas naujas tekstas yra įsirišęs į atminties erdvę“ [42, 301].

Atminties tyrimams bendra tai, kad literatūrologai – kaip ir kitų disciplinų atstovai – skolinasi ir taiko klasiškas ar pačias naujausias atminties teorijas ir koncepcijas. Kaip konstatuoja Astrid Erl, „<...> kultūrinės atminties studijos yra ne tikta daugiadisciplininio tyrimo sritis, bet fundamentaliai interdisciplininis projektas“ [15, 3]. Iš tiesų šios studijos gimė ir plėtojosi kaip novatoriškos sąveikos tarp atminties, kultūros istorijos, sociologijos, socialinės psichologijos, istorijos, medijų.

Mano manymu, Katiliškio kūrybą geriausiai atskleistų klasikinės J. Assmanno ir M. Halbwachso atminties koncepcijos, nes jos tiria kolektyvinę atmintį, o ne šiuolaikinę medijų atmintį, kurios lietuvių rašytojo tekstuose nėra. Neaktualizuojama ir Aleidos Assmann kultūrinės atminties koncepcija („funkcinės atminties“ ir „kaupiamosios atminties“ sampratos), išdėstyta knygoje „Kultūrinė atmintis ir Vakarų civilizacija: funkcijos, medijos, archyvai“ (*Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*, 2011), nes tyrimo objektu nėra atminties funkcijos, medijų atmintis ir atminties saugojimas. Pabrėžtina, kad tyrimas nėra teorinis, aktualizuotos koncepcijos nėra verifikuojamos, nors suvokiama, kad J. Assmanno ir M. Halbwachso teorinės sampratos leidžia tirti kolektyvines atmintis, bet ne jų transformacijas, sąveikas ar tai, kaip modernios šiuolaikinės institucijos saugo atmintį.

Istoriniu požiūriu M. Halbwachso atminties koncepcija yra pirmesnė, bet tyrime prioritetas teikiamas J. Assmanno teorijai, todėl ji pirmiau ir pristatoma kitoje šio straipsnio dalyje. Be to, svarbu pažymėti, kad J. Assmannas apmąstė kultūros istoriją, tačiau jo teoriją šiandien taiko pačių įvairiausių disciplinų atstovai, atlikdami interdisciplininius tyrimus. Vadinas, šiame tyrime interdiscipliniškai pasiskolinama teorinė apibrėžtis (-ys), o tai, kad J. Assmannas tyrė žodines kultūras ir ankstyvasias rašto kultūras (Senovės Egipto etc.), nagrinėdamas komunikacijos sistemą, kolektyvinės tapatybės formavimą, politinę vaizduotę, esmės nekeičia. Kitaip sakant, aktualizuojamas ne tyrimo procesas, bet rezultatas, kuris yra universalus. Tyrime

(1) Apie literatūros analizę kultūrinės atminties aspektu plačiau žr. [45, 301–353].

nesiekiami surasti tai, kas atitiktų J. Assmanno turinius, bet remiantis jais identifikuojama ir analizuojama tai, kas (per)kuriama Katiliškio tekstuose.

Jano Assmanno kultūrinės ir komunikacinės atminties koncepcijos. Šiame tyrime remiamasi tomis atminties sampratomis, kurias J. Assmannas išdėstė knygoje „Kultūrinė atmintis ir ankstyvoji civilizacija: raštas, atsiminimas ir politinė vaizduotė“ (*Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*, 2011). Teoretikas teigia, kad kultūrinė atmintis yra tik viena iš atminčių tipų: studijos pradžioje jis pristato „mimetinę atmintį“, „daiktų atmintį“, „komunikacinę atmintį“ ir minėtą „kultūrinę atmintį“. J. Assmannas formuluoja:

1. „Mimetinė atmintis“. Ji nurodo į veiksmus. Imituodami mes mokomės skirtingų elgesio formų. Naudojimas rašytinių instrukcijų, susijusių su mechanizmais, valgio gaminimas, konstravimas ir t. t. yra reliatyviai šiuolaikinis ir niekada nėra visapusiškai išplėtotas. Veiksmas niekada negali būti visiškai kodifikuotas. Tokios sferos kaip kasdieninės elgesio manieros, papročiai ir etika vis dar priklauso mimetinėms tradicijoms.

2. „Daiktų atmintis“. Žmogus nuo neatmenamų laikų yra apsuptas save „daiktais“, tokiais privačios kasdienybės daiktais kaip lovos, kėdės, indai, rūbai, ir įrankiais, skirtais namams, gatvėms, miestams, mašinoms ir laivams. Jie visi reprezentuoja mūsų praktiškumo konceptus, komfortą, grožį ir tam tikru mastu mūsų pačių tapatybę. Daiktai reflektuoja mus pačius – jie mums primena, kas mes esame, mūsų praeitį, mūsų protėvius ir t. t.

3. „Komunikacinė atmintis“. Kalba ir gebėjimas komunikuoti yra įgytas ne iš savęs paties, bet dėka apsikeitimo su kitais, cirkuliacinės ar grįžtamosios sąveikos tarp vidaus ir išorės. Individuali fiziologija, sąmonės psichologija ir atmintis yra neišaiškinami ir kaip rezultatas jiems reikalingas sisteminis paaiškinimas, kuris inkorporuos sąveiką su kitais asmenimis. Asmens sąmonė ir atmintis gali būti išreikšta tik jo ar jos dalyvavimu tokiose sąveikose.

4. „Kultūrinė atmintis“. Tai yra reikšmės perdavimas iš kartos į kartą. Šioje srityje kiti trys aspektai susijungia beveik be siūlių. <...> Ritualai yra kultūrinės atminties dalis, kadangi jie yra formos, per kurias kultūrinė reikšmė ir perduodama, ir įtraukiama į dabartinį gyvenimą“ [7, 5–6].

J. Assmanno kultūrinės atminties koncepcija atsiskleidžia, kai jis detalai apibrėžia skirtumus tarp „kultūrinės atminties“ ir „komunikacinės atminties“ (žr. straipsnio autoriaus nubraižytą lentelę).

	Komunikacinė atmintis	Kultūrinė atmintis
Turinys	Istoriniai patyrimai individualių biografijų struktūroje.	Mitinė pradžios istorija, įvykiai absoliučioje praeityje.
Formos	Neoficiali, be daugelio formų, natūralus vystymasis, kylantis iš sąveikos, kasdienybės.	Organizuota, nepaprastai oficiali, ceremoninė komunikacija, šventės.
Medijos	Gyva, organiškios atmintys, patyrimai, gandai.	Fiksuotas įkūnijimas, tradicinė simbolinė klasifikacija ir perdavimas žodžiais, vaizdais, šokiais ir t. t.
Laiko struktūra	80–100 metų, su progresyvia dabartimi, besitęsiančia per tris–keturias kartas.	Mitinio, pirmapradžio laikotarpio absoliuti praeitis.
Nešėjai	Nespecifiniai šiuolaikiniai liudytojai, esantys atminties bendruomenėje.	Specializuoti tradicijos nešėjai [7, 41].

Komentuodamas „kultūrinės atminties“ terminą J. Assmannas sako: „Ji yra „kultūrinė“, kadangi gali būti realizuota tik instituciškai ir dirbtinai, ji yra „atmintis“, nes su socialine komunikacija ji funkcionuoja būtent taip, kaip individuali atmintis veikia sąmonėje“ [7, 9]. Terminu suvokimui reikšminga tai, kad „[k]ultūrinė atmintis beveik visiškai sutampa su bet kuria reikšme, cirkuliuojančia grupėje. Ir tik rašto dėka ši išorinė komunikacijos sritis gali priimti nepriklausomą ir vis sudėtingesnę savo egzistenciją. <...> Kultūrinė atmintis maitina tradiciją ir komunikaciją, bet tai nėra vienintelė jos funkcija. Be jos neįmanomi pažeidimai, konfliktai, inovacijos, atkūrimai ar revoliucijos. Visa tai yra įsiveržimai iš pasaulio anapus dabartinės reikšmės atkuriant užmarštį, atgaivinant tradicijas ar aktualizuojant tai, kas jau buvo nuslopinta“ [7, 8].

Šie apibrėžimai sudaro esminius minėtų terminų turinius, tačiau šiandien mokslininkai sutaria, kad J. Assmanno išskirti dalykai gali būti taikomi ne tik jo nurodytiems turiniams. Kitaip sakant, skirtis tarp „kultūrinės atminties“ ir „komunikacinės atminties“ nėra tokia radikali, o (post)moderni visuomenė gali turėti kultūrinei atminčiai skirtus atributus.

A. Erll, komentuodama vėlesnius J. Assmanno paaiškinimus, kai jis išskiria du atsiminimo būdus, dvi atminties funkcijas, konceptualiai apibendrina: „<...> [k]ultūrinė [a]tmintis ir komunikacinė atmintis turėtų būti suvokiama kaip du *modi memorandi*, atminties būdai, galimi praeities referencijos horizontai. Jų skirtis priklauso nuo (sąmoningo ar nesąmoningo) sprendimo, kuris būdas bus taikomas prisiminimui – ‘teigimo’ ar ‘biografinės atminties’ būdas <...>. Tai reiškia, kad duotame istoriniame kontekste tas pats įvykis simultaniškai gali tapti [k]ultūrinės [a]tminties ir komunikacinės atminties objektu“ [16, 31]. Vadinasi, šiandien opozicija yra išardoma, nes abi atmintys yra „komunikacinės“ ir jos suvokiamos intersubjektyviai.

Istorikas Vitalijus Safronovas taip pat pagrįstai įžvelgė atminties tipų ir sąvokų sampyną bei teigė, kad „<...> kultūrinis individo atminties lygmuo moderniaisiais laikais dažnai yra persipynęs su kitais atminties lygmenimis, kuriuos išskiria Assmanai, pirmiausia su politiniu ir socialiniu, o tai komplikuoja galimybę išgvildinti ją vienintelį“ [51, 56]. Šiuolaikinė akademinė mintis J. Assmanno koncepcijoms suteikia labilumo ir transformatyvumo žymenį.

J. Assmannas savo koncepciją suformulavo apmąstydamas klasikinę M. Halbwachso „kolektyvinės atminties“ sampratą, išdėstyta knygoje „Socialiniai atminties rėmai“ (*Les cadres sociaux de la mémoire*, 1925/1952). Prancūzų sociologas pirmasis iškėlė ir pagrindė idėją, kad „<...> atmintis priklauso nuo socialinės aplinkos“ [19, 37]. Jis teigė, kad „<...> individai visada naudoja socialinius rėmus, kai jie prisimena“ [19, 40]. Pastaraisiais jis įvardijo šeimą, religiją, socialines klases, ir tai jam leido argumentuoti idėją, kad kolektyvinė atmintis yra būtent socialinės grupės atmintis. M. Halbwachsas atmetė klasikinę atminties, susietos su žmogaus psichikos gebėjimais įsiminti informaciją, ją saugoti ir atsiminti, koncepciją. Jis teigė, kad „<...> atmintis yra kolektyvinė funkcija“, šios atminties sampratos ir laikomasi šiame tyrime [19, 183].

Vėliau atsakydamas į kritiką ir permąstydamas savo koncepciją knygoje „Kolektyvinė atmintis“ (*La mémoire collective*, 1950) jis rašė: „Nors kolektyvinė atmintis išlieka ir semiasi jėgos iš savo pagrindo – susietos žmonių grupės, ji, atmintis, yra individai kaip grupės nariai, kurie prisimena. Kol šie prisiminimai yra abipusiai palaikomi vienas kito ir bendri visiems, individualūs nariai vis dar varijuoja jų intensyvumu“ [20, 48]. Kolektyvinės atmintys yra socialinių grupių atmintys, jos kinta ir yra skirtingos, nes atmintis funkcionuoja įvairiuose kontekstuose.

M. Halbwachsas pirmasis aiškiai atskyrė istoriją ir atmintį, ir tai darydamas jis suformulavo šiam tyrimui svarbias „individualios atminties“ ir „istorinės atminties“ koncepcijas.

Teoretikas taip apibrėžė individualią atmintį: „Ji nėra visai užblokuota ir izoliuota. Žmogus dažnai privalo remtis kitų žmonių prisiminimais, kad atkurtų savo paties praeitį.

Jis grįžta prie užuominų (atramos taškų), sąlygotų visuomenės, vadinasi, esančių ne jame pačiame. Dar daugiau, individuali atmintis negalėjo funkcionuoti be žodžių, idėjų ir instrumentų, kuriuos individas sukūrė ne pats, o pasisavino iš savo aplinkos. Vis dėlto kiekvienas prisimena tik tai, ką jis pats kažkuriuo metu yra matęs, padaręs, jautęs ar maštes. Tai reiškia, kad mūsų pačių atmintis niekada nepersipina su kieno nors kito atmintimi“ [20, 51].

Apibūdindamas istorinę atmintį sociologas teigė: „Aš nešuoši istorinių atsiminimų bagažą, kurį galiu papildyti bendraudamas ir skaitydamas. Bet jis lieka pasiskolinta atmintimi, ne mano paties. Šie įvykiai ženkliai yra paveikę nacionalinę mintį ne tik todėl, kad jie yra pakeitę [visuomenines – N. B.] institucijas, bet ir todėl, kad jų tradicija išlieka ir gyvuoja regione, provincijoje, politinėje partijoje, profesijoje, klasėje, netgi tam tikrose šeimose ar asmenyse, kurie juos tiesiogiai patyrė. Man jie yra koncepcijos, simboliai. Aš juos įsivaizduoju beveik taip, kaip ir kiti. Aš galiu juos įsivaizduoti, bet negaliu jų prisiminti [išskirta – N. B.]“ [20, 51–52].

Šiais kultūrinės, komunikacinės, individualios etc. atminties apibrėžimais remiamasi tyrime nagrinėjant literatūros tekstuose sukurtus atminties diskursus. Tai atliekant būtina aktualizuoti konkretaus laiko, kultūros, istorijos, autoriaus biografijos etc. momentus. Pasak R. Lachmann, „[t]ekstų autoriai remiasi kitais tekstais, ir senoviniais, ir naujausiais, priklausančiais jų pačių ar kitai kultūrai, ir nurodo į juos skirtingais būdais“ [42, 301].

Nagrinėdami atmintį mes susiduriame su atminties diskursu. Michelio Foucault teigimu, „<...> diskurso terminas gali būti apibrėžtas kaip grupė teiginių, priklausančių vienai formacijos sistemai; taigi aš galiu kalbėti apie klinikos diskursą, ekonomikos diskursą, gamtotyros diskursą, psichiatrijos diskursą“ [17, 121]. Tirdami diskursą „[m]es turime būti pasiruošę suvokti kiekvieną staigą įsiveržiančio diskurso momentą: tą punktualumą, kuriuo jis pasirodo, ir laikiną iš(si)sklaidymą, įgalinantį jį būti pakartojamu, žinomu, užmirštu, transformuotu, visiškai ištrintu ir paslėptu <...> knygų dulkėse. Diskursas neprivalo būti nukreiptas į tolimą pradžios buvimą, bet nagrinėjamas, kaip ir kada jis pasirodo“ [17, 28].

Atminties diskursui, kaip ir bet kokiam kitam, galioja M. Foucault išskirtos diskurso gamybos procedūros, diskursyvinio lauko analizė, diskursyvinių praktikų konceptas. Tačiau tiriant atmintį svarbiausias būtų įvykis, sudarantis teiginio esmę: „<...> teiginys (*statement*) visada yra įvykis, kuris nei kalba (*langue*), nei reiškime negali visiškai išsekti. Žinoma, tai yra keistas įvykis: pirma, jis yra susijęs su rašto gestu ar su kalbos artikuliacija, be to, atveria sau likutinę egzistenciją atminties lauke, rankraščiu, knygų materialume ar kokia kita įrašo forma; antra, kaip kiekvienas įvykis, jis yra unikalus, linkęs į pakartojimą, transformaciją ir atnaujinimą <...>“ [17, 31]. Taigi diskursas kaip teiginys / įvykis yra tęstinis, transformatyvus, kintantis ir konstruojamas.

Apsibrėžus sąvokas galima pereiti prie paties tyrimo, suvokiant, kad duomenys, kaip ir teorinės idėjos, yra *Kito* konstruktas, kurį perimant neretai išskyla ir nelauktų atradimų, ir problemų. Viena jų šiame tyrime atsirado labai netikėtai, ir ją parodo žemiau suformuluotas klausimas.

KADA GIMĖ ALBINAS VAITKUS? (MARIUS KATILIŠKIS KAIP KOLEKTYVINĖS ATMINTIES DISKURSAS)

Vito Areškos straipsnyje „Rašau visiems lietuviams“ teigiama: „Tikroji M. Katiliškio pavardė Albinas Marius Vaitkus. Katiliškiu jis pasivadino pabėgdamas iš anglų nelaisvės 1945 metais, pasirūpindamas atitinkamu dokumentu su antspaudais, nuotrauka ir parašais. Tame dokumente jis save pajaunino – gimęs 1919 metais. Iš tikrųjų jis gimė 1915 metais rugsėjo 15 d. Gruzdžių miestelyje (Šiaulių aps.)“ [5, 562–563]. Vytauto Vanago sudarytame *Lietuvių rašytojų sąvade* (1996) įrašyta kita data – „1914 m. rugsėjo 26 (13)“ [64, 312]. Algirdas Titus

Antanaitis straipsnyje „Metmenys Mariaus Katiliškio biografijai ir keli jo paveikslo bruožai“ teigė, kad „Albinas Marius Vaitkų šeimoje gimė devintuoju – 1915 m. rugsėjo mėn. 15 d.“ [4, 51]. Tas pats autorius *Lietuvių literatūros enciklopedijoje* (2001) vėliau rašė, kad Katiliškis Marius (tikr. Vaitkus Albinas) gimė „<...> 1914 IX 26 Gruzdžiuose (Šiaulių r.)“ [3, 225]. *Lietuvių egzodo literatūroje 1945–1990* (1997) V. Kelertienė konstatavo, kad „Albinas Marius Vaitkus, vėliau pasivadinęs Marius Katiliškiu, gimė 1915 m. rugsėjo 15 d. Gruzdžiuose“ [39, 482]. R. Vaitkienė kolektyvinėje monografijoje *Žagarė* (1998) įrašė tokį faktą: „ALBINAS VAITKUS-MARIUS KATILIŠKIS gimė 1914 m. Gruzdžiuose. 1923 m. su žemės gavusiais tėvais persikėlė į Katiliškes prie Žagarės“ [59, 487]. Kas lemia šiuos gimimo datos skirtumus? Kitaip sakant, kodėl taip konstruojamas Katiliškio biografijos diskursas?

Atsakymą padeda surasti Mariaus Katiliškio rankraščiai ir dokumentai, rodantys, kad V. Areška, A. T. Antanaitis ir V. Kelertienė suklydo nurodydami gimimo datą. Nustatant pastarąją paaiškėjo, kad Katiliškio laišakai byloja, jog iki 1977 m. jis pats manęs, kad gimė 1915 metais. Jo gimimo liudijime, išduotame LTSR Respublikinio civilinės metrikacijos archyvo 1977 m. gegužės 31 d., parašyta, kad pilietis Vaitkus Albinas, Juozo gimė „1914. IX. 13, tūkstantis devyni šimtai keturioliktai m. rugsėjo mėn. 13 d. Gruzdžių km.“ [46] (2). Perskaitęs šį dokumentą Katiliškis laiške Birutei Stumbrienei, datuotame 1977 10 14, ironiškai rašė:

„Maloni Ponia,

Taip, gimiau Gruzdžiuose ir ne 1915, kaip lig šiol maniau, o 1914, rugsėjo trylikta diena, ir tai turėjo būti penktadienis, nes man taip viskas žavingai klostosi. Smagu, kad mano gimtinis namas priešais bažnyčia tebestovi, kuriame praužė devyneri metai. Ankstyvos vaikystės įspūdžiai įsirežę vaizdingai ir giliai, kad nieks jų nepajėgs ištrinti“ [47].

Aptarus faktines klaidas galima grįžti prie pagrindinio tyrimo ir konstatuoti, kad individualios atminties diskursas ir kolektyvinės atminties diskursas suponavo skirtingas datas. Tai galėjo lemti ir karo situacija, ir paties Albino Vaitkaus vėlesnis virsmas Mariumi Katiliškiu, sakraliai įamžinant tėviškę. Būtent pastarosios archetipiniai vaizdiniai aptinkami ankstyvojoje kūryboje.

KULTŪRINĖS ATMINTIES DISKURSAI ANKSTYVOJOJE KŪRYBOJE: MITAS IR VAIZDUOTĖ

1931–1934 m. sukurti Albino Vaitkaus eilėraščiai publikuojami knygoje *Mano žodžiai: poezija, ankstyvoji kūryba* (2004). Jų poetikos dalykus (simbolistų, avangardistų įtakas, aplinkos jutimą, romantinės kultūros tradiciją) detalai aptarusi Laima Vaitkevičienė pagrįstai pažymėjo, kad „A. Vaitkaus eilėraščius galima sieti su įvairiais kontekstais“ [58, 7]. Vienas jų būtų kultūros tradicija ir kultūros istorija. Asmuo socialinės sąveikos būdu perima vietos kultūros paveldą, o rašytojas jį apmąsto savo kūriniuose. Tiesa, ankstyvoji Vaitkaus kūryba dar tik rodo menininko tapsmą, bet jai svarbūs atminties diskurso konstravimo dalykai jau išvelgtini.

Ant antrojo sąsiuvinio parašyta „Žagarė–Katiliškės 1931 XI 12“ [27, 67]. Ši vietos nuroda padeda identifikuoti piliakalnį, užkoduotą meniniais vaizdiniais:

Debesiuotos vilnys vėjo

Glosto bočių kalną šventą.

Ir visus ten palydėjo

Aukuro prie iškūrento.

Širdys – dvasios kapų šaltos,

Iš granito kieto kaltos [27, 32].

(2) Už ši ir kitus dokumentus, archyvinę medžiagą dėkoju Pasvalio viešosios bibliotekos Krašto kultūros dokumentavimo centro vedėjai Vitalijai Kazilionytei.

Manau, kad Katiliškis turėjo omenyje būtent Raktuvės (Žagarės I) piliakalnį; archeologo Ernesto Vasiliausko teigimu, „<...> nuo XVIII–XIX a. čia buvo laidojami mirusieji (veikė kapinės)“ [65]. Tuo galima būtų paaiškinti eilėraštyje minimus pagoniško sakralumo diskursus. Raktuvės piliakalnis – kaip, pagal Pierre'o Nora terminus, atminties vieta (3) – galėjo inspiruoti meninių vaizdinių kūrimą, dėmesį krašto istorijai ir jos kultūrai.

Neatsitiktinai laiške Vytautui Vaitkui Katiliškis rašė: „Ir kunigo Žvelgatės kalnas (4), ir aukštas Raktuvės kauburys. Neužmiršk, Vytautai, jog Žagarė gali didžiuotis dviem piliakalniais, kurių paspirtimi ji rėmėsi su kalavijuočiais. Ir, man regis, ar tik ne Raktuvė bus buvusi ana pirmoji sutvirtinta pilis. Šiandien Raktuvė – kapai, ir jos atokaitoje ilsisi tėvų ir mano vienatinio brolio kaulai. Ir saviesiems aš niekur tyresnio smėlio nerasiu, ir nėra manyje didesnio geismo, kaip pareiti ir ten atgulus nurimti ilgam“ [27, 9]. Laiškas rašytas 1962 01 03, tačiau jame, kaip ir 1931 m. sukurtame eilėraštyje, atsiranda istorinė atmintis, o jos, pasak M. Halbwachso, žmogus negali prisiminti tiesiogiai, ją gali tik perimti ir įsivaizduoti. Kartu minima ir šeimos atmintis, t. y. miręs brolis. Taip susilieja socialinė šeimos atmintis ir istorinė atmintis, kuri meniniame tekste jau yra diskursyvi.

Galima būtų teigti, kad Raktuvės piliakalnis inspiravo dėmesį lietuvių mitologijai apskritai. Eilėraščiuose esama nuorodų į pagonybę: „Dubysoje“ rašoma, kad „Tik gęstančios raudos Praamžių bylos“ [27, 43], „Sapne“ – „Kriviai kankliais uždainavo“ [27, 54]. „Saulėtoji padangė“ figūruoja laumės ir vaidilos, o „Bejausmiame tankumyne“ minimos dievams neatnašautos aukos, Praamžiaus būstas, „ąžuolų dvelkimai“ [27, 75]. Įdomu tai, kad teigiama krikščioniškos sąmonės pergalė prieš mitologinę: „Apgulo debesys klastingą liūną, / Užmigo amžiams mūs gabijos. / O užkerėtų pasakos galiūnų – / net vaikas jau – ir tas nebijo“ [27, 75]. Neatsitiktinai gabijos rašomos mažąja raide, tai tėra sinekdocha, o pagoniški dievai jau seniai tapę tautosakos kūrinių personažais.

Albinui Vaitkui kultūra nėra tik lokali, todėl esama graikų mitologijos: vaizduojamas Prometėjas („Spinduliams užgesus“), Dedalas ir Ikaras, Ariadnė („Pasaka apie saulę“); apmąstomas ir paprastose šieno ėdžiose gimęs Kristus („Nakties paveikslas“). Šie europinės kultūros kodai atlieka interteksto vaidmenį, rodo jaunojo kūrėjo pastangas neapsiriboti tik sodžiaus vaizdiniais.

Ankstyvuosiuose eilėraščiuose pastebime ir istorijos refleksijų – minimas Vilnius, kurį reikia atsikovoti („Į žygį“, 1931; „Į Rytus“, 1931). Nurodoma Vilniaus reikšmė: „Ten, kur bokštai dangų remia, / Senas Vilnius – bočių žemė – / Amžinai mūs“ (5) [27, 27]. Pabrėžiama garbinga Lietuvos praeitis, sentėviai, istorinis Vilniaus priklausymas kraštui. Kitame eilėraštyje lyrinis subjektas nusako sostinės dabartį: „Toli tenai Vilnius kalnuos dunkso niūrus, / Nuvargęs, bet gyvas vanagų pavėsy. / Klaiki tylą viršūnėj atsidūrus / Ir laukia, kol džiaugsmu vėlei sužydėsi“ [27, 47]. Akivaizdu, kad lenkų įvykdyta Vilniaus

- (3) Pierre'as Nora meta-kritiškai formuluoja: „Jeigu pasakymas *lieu de mémoire* privalo turėti oficialią definiciją, ji turėtų būti tokia: *lieu de mémoire* [atminties vieta – N. B.] yra bet kokia reikšminga būtis, bet kuriuo atveju materialios ar nematerialios prigimties, kuri dėl žmogaus valios ar laiko poveikio yra tapusi kokios nors bendruomenės memorialinio paveldo simboliniu elementu (šiuo atveju Prancūzijos bendruomenės)“ [49].
- (4) Archeologas Ernestas Vasiliauskas konstatuoja: „Iki šiol lieka neatsakytas klausimas: ar Žagarės II piliakalnio siejimas su lietuvių kunigaikščių Žvelgaičiu turi realų istorinį pagrindą?“ [66, 181].
- (5) Pirmajame Albino Vaitkaus eilėraščių rinkinyje *Kūkaliai tarp kviečių* (1931?) randame ne vieną eilėraščių esantį „Mano žodžiuose (A. Vaitkus II. 1931)“, o cituojamas poezijos tekstas šiek tiek skiriasi semantiškai ir stilistiškai: „Ten kur bokštai dangų remia / Senas Vilnius – bočių žemė, / Amžinai mus...“ [63, 13].

okupacija 1920–1939 m. buvo svarbi Žagarės gyventojų komunikacinės atminties diskurso dalis. Neatmestina prielaida, kad šiuo klausimu diskutuota ir Vaitkaus šeimoje.

Tarsi kompensacija eilėraščiuose prisimenama praeities didybė. Eilėraštyje „Upeliūkštis srauniai verda“ minimos pilys, valdovai, medžioklės, o „Vakarais kunigaikštyčių / Dainos gaudė, kasas pynė“ [27, 51]. Tikėtina, kad kraštovaizdis kaip atminties vieta – kultūrinis simbolinis bendruomenės atminties paveldo elementas – galėjo inspiruoti šiuos vaizdinius:

*Žilvitynuos maudos upė,
Palei krantus stypso bonės,
Šilkaryšiais apsisupę
Vaikšto augaloti žmonės.
Iš plieninėm sienom pilių
Gaudžia požemių litaurai –
Išlenkė nektaro taure,
Atsiduso kartą gilų [27, 55].*

Minimas Raktuvės piliakalnis, XX a. Lietuvos istorija leistų teigti, kad Žagarės miesto gyventojų kolektyvinės atminties diskursas yra pagrindinis ankstyvosios poetinės kūrybos intertekstas. Jis rodo, kaip gyvenamo krašto istorija ir kultūra iš naujo buvo apmąstyta jaunojo poeto kūrinuose.

Literatūrinės kūrybos pradžioje Katiliškis pirmenybę teikė mitui. J. Assmannas teigia, kad „[m]itai taip pat yra atminties figūros, ir čia bet kokia skirtis tarp mito ir istorijos yra eliminuota. Kultūrinei atminčiai svarbi ne faktinė, bet prisiminta istorija“ [7, 37–38]. Tačiau gyvendamas dabartyje asmuo yra komunikacinės atminties diskurso nešėjas, ir tai išvelgtina pirmiausia Katiliškio novelių rinkinyje *Prasilenkimo valanda* (1948).

PRASILENKIMO VALANDA KAIP KOMUNIKACINĖS ATMINTIES DISKURSAI: ASMENINĖS PATIRTYS

Šiame novelių rinkinyje (jį sudarantys tekstai sukurti Vokietijos pabėgėlių stovyklose) svarbiausias yra komunikacinės atminties diskursas, todėl neatsitiktinai leidinys pradedamas novele „Paskendusi vasara“, o ši – Byrono epigrafu apie brangią ir malonią kūdikystės vietą: „Brangi ir maloni toji vieta, kur praleidom kūdikystę. Jos niekada neužmiršim, nors patys būsim užmiršti...“ [28, 5]. Šį svarbų epigrafą praleidžia Juozas Jasaitis apsakymų rinktinėje *Paskendusi vasara* (1997), nes jis novelę pateikia iš vėlesnės knygos, pavadinimu *Šventadienis už miesto* (1963). Beje, epigrafas buvo išspausdintas ir 1951 m. novelę publikavusiame leidinyje *Paskendusi vasara*, išleistame Kanadoje, „Rūtos“ leidykloje-spaustuviėje.

Pirmasis novelės sakinytis skaitytoją nukelia į praeitį: „SKEŠTATE jūs praeities rūkuose – medžiai – didžiųjų mano atminimų vasaros“ [28, 5]. Katiliškis novelėje prisimena istoriją, kaip dvaro ponas pasiglemžia merginą, kuri ruošėsi vestuvėms. Jos mylimąjį ponas atiduoda į rekrūtus ir surištą išvaro į kitą kraštą. Novelėje sakoma, kad „<...> Vandenė plukdosi Girstulėj...“, nes veikia Aldona pasakoja istoriją, kaip minėta mergina iššoko iš aukšto malūno ir iš skausmo nusiskandino giliuose vandenyse [28, 6]. Iš rekrūtų pabėgęs vyras tris naktis gedi skendimo vietoje, nužudo poną, o paskui pats pasikaria po laukine obelimi. Girstulė, Vytauto Sirtauto straipsnyje „Mikrotoponimai ir praeitis“ (6) užrašytais duomenimis, yra upė Gruzdžių apylinkėse, todėl ir aprašomas dvaras galėtų

(6) Plačiau apie Girstulės toponimą žr. [52, 8].

būti Gruzdžių dvaras (7). Taigi intertekstinė erdvė nuoroda šiuo atveju laikytina tikrovės referencija, kuri sustiprintų nefikcinio įvykio buvimą. Keltina prielaida, kad liūdna Vandenės istorija galbūt funkcionavo gyventojų kolektyvinės atminties diskurse, o ją meniniais vaizdais perkūrė Katiliškis. Rašytojas tekste kuria atminties diskursą, kuriam suteikia estetinę formą.

Karo pradžia ir traukiamasis kartu su frontu, įpinant vyro ir žmonos meilės bei netekties istoriją, pavaizduotas novelėje „Nelaimė“, kuri vėliau tapo romano *Išėjusiems negrįžti* dalimi (pvz., iš novelės atpažįstamas Kapitonas, pramintas Čičinsku). Prasilenkimas su pirmąja žmona Elze Avižonyte-Vaitkiene, 1944 m. traukiantis į Vakarų, sudaro autobiografinės novelės „Prasilenkimo valanda“ turinį. Tačiau tai, kas sakoma naratoriaus, gali būti pritaikyta ir kitiems žmonėms: „Gal būt, mes apsilenkėme. Tikrai, mes apsilenkėme. Aš negalėjau būti visur vienu metu. Aš skubėjau, labai skubėjau, Bet kodėl aš nežinojau, kad įvyksta nesuprantamiausių dalykų, kaip mano mielosios išvykimas, dingimas“ [28, 59]. Parašyti šiuos žodžius Katiliškiui, regis, nebuvo lengva. Šiuo kūrybiniu aktu jis primintų Stasį Leskaitį-Ivošiškių, kuris savo mylimajai Vincei Jonuškaitei pasirinkus kitą, Dovą Zaunių, taip pat parašė novelę „Nesusipratimas“ (8). Taip individuali trauminė atmintis tampa kultūros tekstu.

Katiliškio novelė „Nutulusi meilė“ galėtų būti laikoma pirmosios meilės prisiminimu, nors vardai ir kiti. Ta pati praradimo nuotaika, nostalgija sieja šią novelę su „Prasilenkimo valanda“. Be to, „Nutulusioje meilėje“ minimas Knuto Hamsuno romano *Panas* (1894) veikėjas leitenantas Tomas Glanas, ir tai rodo, kad kūryboje ir toliau atsiranda Vakarų kultūros intertekstų. Apibendrinant minėtas noveles galima teigti, kad Katiliškis modifikuoja individualios atminties diskursą, nes tekstuose apmąstomas asmeninis ir kitiems nežinomas patyrimas. Ir pats autorius yra prisipažinęs, kad jo kūryboje „[a]utobiografinio elemento perdėm apstu, tik daug ko atsisakant, pramačius laukiančių nesmagumų“ [36, 30]. Vadinas, rašytojas perkuria tikrovę eliminuodamas autobiografiškumą. M. Foucault terminais, autorius aktualizuoja diskurso apribojimo procedūrą.

Kitose rinkinio novelėse vaizduojama (autorius prisiminti negalėjo, nes negyveno Lietuvoje) naujausia pokario Lietuvos istorija. Partizanų susirėmimas su milicininkais aprašomas novelėje „Šulinio istorija“, kurioje užfiksuotas ir Žiūrių kaimo tarpukariu kraštovaizdis; rusų – svetimųjų – sutikimas detalizuojamas „Miško kelyje“, žydų šaudymas Kaune, getas įtraukiamas į novelę „Šypsena pro miglas“, kelionė traukiantis frontui sename kalnų miestyje, kuriame senos bažnyčios piešinys tušu virsta tikrove, atkuriamas „Vienos bažnyčios piešinyje“. Iš šių novelių išsamiau aptartinos dvi, nes jos rodo savitus individualios atminties ir istorinės atminties diskursus.

„Šulinio istorijoje“ pasakojama apie beveik šimtą šulinių iškasų ir vandens vietą nustatčius Rimšą. Šis dirba autoriaus sodyboje, o pasakotojas vėliau apibendrina: „Savitės gale išėjo Rimša savais keliais, o mūsų naujojo sėdyboj stovėjo aukšta svirtis“ [28, 96]. Čia atpažįstamas įsikūrimas Katiliškių kaime, ir tai liudija novelės detalės, pavyzdžiui, saulė, besikabinanti į Žiūrių medžius, vinkšna ar pasakotojo išvykimas mokytis į Šiaulius. Antroji siužetinė linija atskleidžia milicininkų ir partizanų susidūrimą, kurio pasekmė – šulinyje atsidūręs Kreivažandžio Gatulio sūnus. Kūnas surandamas tik užėjus vokiečiams, o naratorius ironiškai

(7) Virginijus Jocys straipsnyje „Gruzdžių dvaro istoriniai tyrimai“ padaro išvadą: „Reikalinga toliau tęsti istorinius tyrimus, papildant juos istoriografinę ir kita medžiaga, kuri galėtų sudaryti geresnį dvaro sodybos urbanistinės-istorinės raidos vaizdą. Taip pat lieka nemažai neatsakytų klausimų ir baltų dėmių kai kuriuose XVI–XIX a. laikotarpiuose“ [26, 408].

(8) Plačiau žr. [24, 70–71].

konstatuoja: „Gaila. <...> Toks puikus buvo vanduo...“ [28, 99]. Istoriniai įvykiai nevertinami, jie novelėje tėra atminties diskurso objektas.

„Šypsenoje pro miglas“ prisimenama paskutinė veikėjo vasara gimtojoje žemėje. Personažo teigimu, tai buvo „<...> posūkis mano buityje – iš mokyklos į šiuurkštų ir kietą gyvenimą. Jokio pereinamo slenkščio“ [28, 119]. Veikėjo Mykolo patirtis fronte, sužeidimas, Rygos liginė, grįžimas namo – viskas pasakojama iš distancijos, eliminuojančios istorinę tikrovę. Vis dėlto novelėje gyvenimo įvykiai nuveda veikėją į Kauną pas atsargos karininką Mačiūną, ir ši situacija leidžia fragmentiškai pavaizduoti Kauno getą ir lietuvių elgesį vokiečių. Mačiūnienė slepia žydaitę Daną, ji sako: „Aš žinau, kur yra išlaikomos ir giliai suslėptos ištisos šeimos“ [28, 137]. Atskleidžiama, kad lietuviai gelbėjo žydus jausdami moralinę pareigą. Artėjant rusams Mačiūnienė, praradusi vyrą ir vaiką, atsiduria Kaune. Vėliau ji prisimena: „Puoliau į gettho. Ir ten vyko karštligiškas valymas. Žmonės minėjo didelius sušaudymus. Žydus baigė šaudyti užmiestyje“ [28, 147]. Nors istorija įgyja fikcinio pasakojimo formą, tikrovės duomenys neleidžia skaitytojui viso to suvokti tik kaip išmonės (9). Visose šiose novelėse išvelgtinas komunikacinės atminties diskursas, nes vaizduojamos istorinės patirtys yra susijusios su individualia autoriaus biografija.

Novelėje „Nuošalus šventadienis“ inteligentas Kazimieras, grįžęs į jau mirusių tėvų namus, išsidėlioja daiktus, o tarp jų „<...> dar tebegulėjo akmeninių kirvukų, iečių, smaigalių, bronzinių sagčių nuolaužų, kristalų, kiaukutų, išrantytų ragų ir kaulų rinkiniai“ [28, 173]. Svarbiausia, kad šie ir kiti artefaktai nebefunkcionuoja komunikacinės atminties diskurse, jie tėra praeities relikvai.

Novelėse kultūrinės atminties diskursas yra fragmentiškas intertekstas, nes pagrindinis intertekstas yra komunikacinės atminties diskursas ir nesena istorinė tikrovė. Dėl šios priežasties nukentėjo kūrinio stilius. Alfonsas Nyka-Niliūnas teisingai priekaištavo autoriui, kad „[s]pontaniškai išgyventa medžiaga dar nėra meno kūrinys. Jai sutvarkyti reikalinga sąmoninga statytojo ranka“ [48, 205].

Prasilenkimo valanda liudija, kad komunikacinės atminties diskursas, intertekstiškai susietas su individualios atminties diskursu, neleidžia sukurti distancijos aprašomo dalyko atžvilgiu, nes tai yra pernelyg artima ir skaudi patirtis, virstanti kūrinio medžiaga. Šios istorijos galbūt buvo pasiskolintos iš sociumo komunikacinės atminties diskurso, konkrečių patyrimų ir atsitikimų. Taip teigti leistų autoriaus biografija ir XX a. Lietuvos istorija, kurie šiuo atveju laikytini esminiais atminties diskurso kūrimo intertekstais.

Visai kitokį atvejį liudija Katiliškio romanas *Užuovėja* (1952), kurios analizę esu pateikęs straipsnyje „Marius Katiliškio novelių romanas „Užuovėja“ kaip daiktų atmintis“ (10). Čia *Kito* komunikacinės atminties diskursas, veikiantis bendruomeninėje terpėje, virsta meno kūriniumi. *Užuovėjoje* aprašytas darbas yra komunikacinės atminties diskurso dalykas; pats darbas perduodamas komunikacijos metu, o darbo įrankiai – „daiktų atminties“ būdu. Toldami nuo trijų–keturių kartų komunikacinės atminties diskurso, susiduriame su kultūrinės atminties diskursu, ir tai demonstruoja *Seno kareivio sugrįžimas*.

SENO KAREIVIO SUGRĮŽIMAS KAIP KULTŪRINĖS ATMINTIES DISKURSAI: IŠTRINTA KULTŪROS ISTORIJA

Pirmojoje autoriaus novelių knygoje *Seno kareivio sugrįžimas* (pub. 2003 m., 1944 m. atiduota spaudai) svarbiausia nebe darbai, bet žmonės, jų vidinis pasaulis (tai gana įdomu, nes

(9) Apie Kauno geto istoriją, kasdienybę ir atmintį plačiau žr. [21, 15–217].

(10) Apie *Užuovėjos* analizę „daiktų atminties“ aspektu plačiau žr. [9, 57–61; 10, 58–62].

rašyta iki *Užuovėjos*). Novelėje „Igniaus meilės galas“ skaitome apie Žolinę, bet tai nėra detalus jos eigos aprašymas, o veikiau šventės refleksija: „Pailsi žmogus. Nueina bažnyčion poterių sukalbėti, sutinka pažįstamus ir gentis, apeina laukus. O jaunieji užmiršta, kad vakar plėšėsi prie mėšlo ir kad rytoj tie patys darbai“ [38, 21]. Žolinės šventė yra terpė, kurioje gali skleistis žmonių jausmai. „Tu man labai patinki, – tarė mergaitė. Ir aš noriu būti su tavim...“, – rašo Katiliškis [38, 24]. Šie netradiciniai lietuviškieji žodžiai yra skirti mylimajam. Šventė leidžia juos pasakyti, o Ignas yra klasikinis lietuvis artojėlis. Žolinė žymi kelią į kultūrą, supratimą, kad žemdirbio triūsas dar nėra visas pasaulis.

Novelėje „Miškai“ meniškai prisimintas Mantoriškių girininkijos pastatas, susijęs su istoriniu Dmitrijaus Naryškino dvaru. Tiksliau, aprašomas Naryškino dvaro medžioklės namas Mantoriškių miške. Eigulys aktualizuoja praeitį:

„Didelis medinis namas, žydrai dažytas aukštais raudonais kaminais, su fligeliais ir balkonais, pasiūšęs gudriai rautytom briaunom ir ornamentais. Senos pušys barsto sausų spyglių ant pažaliavusio čerpių stogo. Aplink aikštelę žėlė skarotos tujos ir maumedžiai, o didžiąsias duris supo dvi vinkšnos, šaknimis į viršų sodintos, kaip du dideli skėčiai.

Kitados šis kampas gaudė jau užmirštais balsais. Baronas tyčia parinko tą miško įlinkį. Gabūs meistrai išstatė puošnius namus, girininkas su dvaro sodininku ir medsargiais apdiegė retais medžiais, žalitvorėm, gražiausiom žolėm. Užtvenkė upelį, išgrindė jį tašytais akmenimis. O didelį miško plotą aptvėrė sieksnine tvora, kur ganėsi tyčia šeriamos stirnų, danielių ir briedžių kaimenės. Čia pat šmėžavo pasipūtę ilgauodegiai fazanai“ [38, 100].

Tai meninis aprašymas to, kas buvo realioje tikrovėje, kas dabar atkuriamą atminties diskurso ir fantazijos dėka. Daugybė būtojo kartinio laiko veiksmožodžių rekonstruoja ne tik darbų gausą, bet ir rodo, kaip žmogus paverčia gamtą kultūros ir urbanistikos objektu. Ir įdomiausia, kad visa tai išliko visuomenės kolektyvinėje atmintyje. Galbūt dėl to, kad žmonės matė naujoves ir modernumą.

R. Vaitkienė straipsnyje „Žagarės giria“ pateikia faktą, kad girią nuo 1858 m. valdė Naryškinai. „1902 m. giria perkirsta pusiau: į Gruzdžių ir Žagarės plotus. Net 3 girininkai gyvenę Mantoriškėse. Būta miško žvalgų ir 94 eiguliai“ [62, 25]. Ir tęsia toliau:

„1902 m. įrengtas ir Švėdlaukio (Švedpolio ar Švėtpolio) žvėrynas, kuriame auginti ir taurieji elniai (gal jų būta ir anksčiau). <...> Už sutvarkytą girią 1903 m. žemės ūkio parodoje Žagarėje Naryškinas buvo apdovanotas. <...> 1905 m. įvykių įaudrinti, valstiečiai saviavaliavo miškuose. Tais pat metais arba po Pirmojo pasaulinio karo iš grafo Naryškino aptvarų į Žagarės miškus pasklidę elniai dar tebepuošia girią. <...> 1979 m. prie Mantoriškių girininkijos dar augo stambialapė amerikinė (kažkodėl nežydi) liepa, kerojo milžiniškas ąžuolas. Pavieniui stiebėsi veimutinė pušis, japoniškasis maumedis, kėnis. Tebeklaidžioja žmonėse pasakojimai apie carienei Jekaterinai nutiestus kelius ar takus“ [62, 26–27].

Veiksmožodis „tebeklaidžioja“ nurodo į komunikacinės atminties diskursą, kuris, kaip teko įsitikinti šio straipsnio autoriui, jau yra patyręs įvairių transformacijų. Šiandien vietiniai gyventojai prisimena ne žvėryną, bet medžius, piliakalnį ar carienei išgrįstą kelią. Jie nebegali prisiminti medžioklės namo, nes jau Katiliškis novelėje atskleidė dvaro sunykimą ir jo ištrynimą iš komunikacinės žmonių atminties. Tekste skaitome:

„Nyko metai. Nyko dvarai su savo valdovais. Tirštas žvėrynas susiliejo su mišku. Šaudė sumaiščių metu briedžius medsargiai, šaudė pamiškių gyventojai, kas tik turėjo šautuvą ir norą. Ir paliko ramu, kaip tvenkinio paviršiuje.

Nutriušo namas. Platūs takai apžėlė veja. Žalitvorės vietomis išdžiūvo ir nebekarpomos peraugo. Erdvūs kambariai, išpuošti turtingais vaizdais, baugiai aidai nebekarpomomis tuštumu.

Eigulys artinosi keliuku rausvame apyaušryje ir minėjo šios vietos mirusią didybę“ [38, 101].

Toks praeities atkūrimas rodo, kad literatūra yra atminties diskurso steigėja, leidžianti naujai atkurti istorijos, kultūros, kasdienybės dalykus. Katiliškio veikėjas novelėje žvėryno istoriją pateikia kaip kultūrinės atminties diskursą, įgijusį mitiškumo dimensiją. Praeitis kūrinyje atlieka konteksto funkciją. Leono darbas ir anksčiau įvykdyti nusikaltimai sukuria kontrastą, o, kaip tiksliai pažymi lingvistė Jolanta Vaskelienė, „[n]ovelė supa ryškus psichologinis (eksplisicitinis, bet dar dažniau implicitinis) kontekstas“ [67, 467]. Atminties studijos rodo, kad tas kontekstas steigia kultūros atmintį ir inicijuoja teksto tematiką.

Novelėje „Senis ir auksas“ kuriamas mitologinės Lietuvos vaizdas: „Visas tas kraštas per daugelį mylių dvelkė senove. <...> Senobinė dvasia knarkė kirviu rantytose, susmukusiose trobose. Didelė rintis, daug stipraus alaus ir nesugadintos žmonių širdies“ [38, 181–182]. Tokius vaizdinius žinome iš Jeronimo Prahieškio pasakojimo, tačiau novelėje jie pavaizduoti kaip įrašas Pilypo skaitomoje knygoje. Veikėjo „<...> vaizduotė apniko mažų dienų atsiminimai ir šurprios pasakos apie jaujų ir pirčių užkeiktas paslaptis. Raganos, velniai, kipšai, raudoni versiai, išsipustę ponaičiai – šit kas mandravojo po jaujas anuomet“ [38, 182]. Matome, kas buvo pakeista kolektyvinės atminties diskurse, kuris rodo, kad kalbama apie krikščionybės eliminuotą pagonybės dievų ir dievybių diskursą. Čia išskirtinas autoriaus sukurtas praeiksmas panaudojant magiškas formules, kuriomis linkima paties įvairiausio blogio:

„Kad jį sugrauztų rupūžės ir gyvatės pasmaugtų...

Ir jo motiną, ir jo tėvą, ir jo visus vaikus...

Ir kad jo rankos sudžiūtų į sausus šakalius...

Ir liežuvį jo išlįstų iš burnos ir siektų žemę...

Ir jo vidurius sudegintų ugnis kaip vitrijolas...“ <...> [38, 190].

Pilypo praeiksmė regime žmogaus kūno dalis ir magiškus veiksmus, kraujo, sukeliančio marą, motyvą, šešėlį, kurį išvydę žmonės turėtų žegnotis etc. Kūno sunykimu siekiama sunaikinti sielą, suvokiamą krikščionybės kontekste. Tačiau pagoniškai mąstoma, kad taip senis save apsaugojo, o šis aktas jam leido jaustis ramiam. Taigi pagonybė dar nėra visiškai išnykęs diskursas, nors ir kontroliuojamas įsitvirtinusio krikščionybės diskurso.

Novelėje „Seno kareivio sugrįžimas“ minimas abstraktus laikas, kai skaitgiriečiai statėsi sau naują bažnyčią, tačiau nenurodomas nei jos pavadinimas (Šv. Jurgio bažnyčia), nei statybos metai; įvedamas slaunus Frankos dvaras, Didžiųjų Žiūrių kaimas ar Lipskio malūnas, Svetimšalių legionas. Tačiau visa tai tėra praeities nuotrupos, atminties blyksniai Aniceto Šimkaus sąmonėje. Vis dėlto jie dar ir šiandien gali byloti ir kultūrinės atminties, ir istorinės atminties diskursus.

Pasitelkę istorinius faktus galime rekonstruoti, kada skaitgiriečiai statėsi bažnyčią (11); nustatyti, kad Lipskio malūnas – tai Juozo Lipskio garo malūnas; novelėje minimą Krūčkalnį pokalbyje su straipsnio autoriumi prisiminė vietos gyventoja Joana Stonienė-Pamparaitė (g. 1925), o Vytautas Vaitkus patikslinęs, kad buvo Didieji ir Mažieji Žiūriai. Taigi vietos gyventojų komunikacinės atminties diskursas leidžia teigti, kad šioje novelėje esama daug atminties erdvės referencijų. „Komunikacinė atmintis, – tvirtina J. Assmannas, – susidaro

(11) „Dabartinės Skaistgirio Šv. Jurgio parapiinės bažnyčios inventoriuose rašoma, kad ji pastatyta 1838 m. (o ne 1836 m., kaip nurodoma literatūroje) kapeliono kunigo Juozapo Jucevičiaus, Žagarės dvaro savininko grafo Platono Zubovo ir parapijiečių lėšomis. Anksčiau, 1827 m., buvo pastatyta plūtko molio, tinkuota, kalkėmis baltinta koplyčia vietoj griūvančios medinės“ [12].

iš atminčių, susijusių su nesena praeitimi. Tai yra tai, kuo individai dalijasi su savo amžininkais. Tipiškas pavyzdys būtų kartų atmintis, susikaupianti grupės viduje, atsirandanti ir ilgainiui išnykstanti kartu su jos nešėjais“ [7, 36]. Tokie nešėjai buvo Albino Vaitkaus šeimos amžininkai, giminės, kaimynai.

Minimas Frankos dvaras yra Daunoravos dvaras, kuris šiandien baigia sugriūti, tačiau jį dar atsimeina vietiniai gyventojai. *Graži tu mano. Gyvoji krašto enciklopedija* pristato tokią Satkūnų bibliotekos pateiktą informaciją: „1854–1855 metais vokiečių kilmės grafas Keizerlingas pastatė dvaro rūmus. Dvaras turėjo 250 ha žemės, 2 arklides, 2 kumetynus. Dvaro savininkai buvę vokiečiai, pavarde Frankai. Pasak žmonių, Frankas buvo labai geras. 1927 m. jis kvietėsi pas save iš vergovės latvius ir jiems padalindavo po 8 ha dvaro žemės“ [13]. Straipsnio autoriui 2014 m. teko sutikti vietos gyventoją R. V., kurio mama lietuvė buvo ištekėjusi už latvio, galėjusio būti vienu iš į dvarą atvykusių latvių. Tačiau tas gyventojas Frankų / Keizerlingų pavardės neatsiminė, jo žinios siekė tik sovietmetį. Matome, kaip veikia diskurso pašalinimo principas – Daunoravos dvaro atminties diskursas šiandien konstruojamas kultūros įstaigų. Beje, autorius sutiko ir respondentę V. Ž., kuri prisimena ir dvaro likimą ankstyvuojau sovietmečiu, ir močiutės autentiškus pasakojimus apie dvarą, bet jos atsiminimai, kaip matome, yra susiję su šeimos atmintimi ir niekada nebuvo paversti kultūros atmintimi.

„Seno kareivio sugrįžime“ intertekstiškai dominuoja kultūrinės atminties diskursas, kurį inspiruoja žmogaus vidinio pasaulio aprašymas. Tai rodo, kad žmogus visada gyvena konkrečioje kultūros ir atminties erdvėje, nors jos kasdienybėje ir nesureikšmina. Kad minėtoji erdvė formuoja žmogaus tapatybę, rodytų Katiliškio romanai.

ROMANAI KAIP KOLEKTYVINĖS, INDIVIDUALIOS IR ASMENINĖS TAPATYBĖS DISKURŠŲ REFLEKSIJA

J. Assmanno koncepcijoje viena iš kultūrinės atminties funkcijų yra tapatybės konstravimas. Teoretikas laikosi požiūrio, kad „<....> „mes“ grupės tapatybė eina pirmiau už asmens „Aš“ – kitais žodžiais, tapatybė yra socialinis fenomenas ar tai, ką galėtume pavadinti terminu „sociogeninis“ (*sociogenic*)“ [7, 112]. Taip perrašoma M. Halbwachso idėja, kad individuali atmintis visada yra determinuota socialinės grupės atminties, ir teigiama, kad „[k]olektyvinis „mes“ identitetas neegzistuoja už individų, kurie jį sudaro ir reprezentuoja. „Mes“ yra individualaus žinojimo ir supratimo dalykas“ [7, 112]. Taigi asmens „aš“ suformuojamas „mes“ pagrindu, kitaip sakant, socialinės sąveikos metu. J. Assmannas modifikuoja „Aš“ tapatybę į individualią (*individual*) ir asmeninę (*personal*), kurios tik iš dalies priešpriešinamos tradicinei „mes“ žymimai kolektyvinei tapatybei.

„*Individuali tapatybė* yra koherentiškas savęs vaizdinys, kuris save kuria *individo sąmonėje* [išskirta – N. B.] per požymius, kurie: a) ženkliai atskiria juos nuo visų kitų ir b) išlieka pastovūs per įvairias jų raidos fazes. Tai yra supratimas, prasidedantis nuolatiniu paties žmogaus motyvu, neredukuojamu aš, kuris yra nesumaišomas ir nepakeičiamas.

Asmeninė tapatybė, kita vertus, yra įkūnijimas visų vaidmenų, savybių ir talentų, kurie suteikia individui jo paties tam tikrą vietą *socialinėje sistemoje* [išskirta – N. B.]. Individuali tapatybė siejasi su gyvenimo atsitiktinumais, inkorporuodama tokius elementus kaip gimimas ir mirtis, fizinė egzistencija ir pagrindiniai poreikiai. Asmeninė tapatybė siejasi su socialiniu atsakingumu ir atpažinimu. Abu „aš“ tapatybės aspektai yra determinuoti sociogenetiškai ir kultūriškai, ir abu procesai – individualizacija ir socializacija – laikosi kultūriškai nurodytų kelių“ [7, 113].

Katiliškio romanai *Miškais ateina ruduo* (1957), *Išėjusiems negrįžti* (1958), *Pirmadienis Emerald gatvėje* (1993) rodo ir minėtų tapatybių diskursų, ir kolektyvinės atminties diskurso aktualizavimą. Kaip?

V. Kelertienė, analizavusi *Miškais ateina ruduo* pasakotoją ir pasakojimą, kompoziciją, pažymėjo, kad „<...> Katiliškio romanas tinka į modernizuoto epo kategoriją“ [40, 162]. Epiškumą kuria pasakotojas ir jo kalba, o modernumą lemia veikėjų charakteriai. Ankstesniame savo straipsnyje (12) „Tapatybės trajektorijos XX a. 6-ojo dešimtmečio lietuvių egzodo romane“ (2011) esu aptaręs Katiliškio romaną *Miškais ateina ruduo* kūno kaip tapatybės aspektu. Nekeičiu savo požiūrio (tiesa, moksle pozicijos peržiūrimos), tačiau dabar jį dar papildyčiau mintimi, kad kūniškumas yra determinuotas kolektyvinės tapatybės diskurso. Tai yra socialiai sukonstruotas kūnas, nes nei Tilius, nei Monika, nei Agnė neturi modernaus individualumo matmens.

Šis romanas yra vertingas ir tuo, kad autorius įamžino Žagarės turgaus aikštę, tai *Žagarėje* (1998) pažymėjo R. Vaitkienė: „Štai kaip aprašo ano meto aikštę Marius Katiliškis – tėviškės metraštininkas <...>“ [61, 262]. Iš tiesų romane skaitome: „Turgavietės aikštę lygiai perpus dalijo jos vidury išstatytos dvi eilės senų mūrinių namų. <...> Prie durų silklių statinė, tarpdury – pats krautuvinininkas, o vieninteliame lange prekių pavyzdžiai, kokie tik įmanomi sutalpinti kelių sprindžių plote. <...> Viena turgavietės pusė, skirta javų ir kito valgomo daikto prekybai, talpniai pildėsi ratai prie ratų“ [29, 82–83]. Pasakotojas detalai apibūdina turgavietės struktūrą, parduodamus veršius, antis, kalakutus, charakterizuoja pačius pardavėjus, pirkėjus – žydus ir lietuvius. Urbanistinį turgavietės planą galime pamatyti ir šiandien išlikusiose fotografijose, tačiau antroji aprašymo dalis yra komunikacinės atminties diskurso vaisius.

Malkų ir šieno turguje prekiauja kryždirbys Uogela: „– Švento Roko ar neturi? – domėjosi šeimininkė. – Kaipgi, kaipgi, mamunyt, šventą Roką pūstelninką su šuneliu jam taką nuodėguliu šviečiančiu. Šventas Rokas – visų gyvulėlių saugotojas ir apiekūnas, – sklaidė Uogela iš eilės visų šventųjų paveikslus, didumo kaip gryčios langas, taip skaisčiai nudėtus, tokiom brangiom drapanom, jog širdis salo bežiūrint“ [29, 86–87]. Taip primenami Šv. Roko atlidai Gruzdžiuose, kurių tradicija siekia 1769 metus. Taigi Katiliškis meniškai išsaugojo ir kultūrinės atminties, ir komunikacinės atminties diskursus.

Romano Uogela yra realaus žmogaus – Vinco Uogelos (1894–1934) iš Žiūrių, savamokslinio dievdirbio – prototipas. Apie šį asmenį *Žagarėje* (1998) R. Vaitkienė rašo, kad jam „[u]ž mylinčių rankų išdrožtą moters skulptūrą paskirtas prezidento A. Smetonos prizas – žemės sklypas Žiūrių pamiškėje“ [60, 455]. Beje, devynios medinės V. Uogelos skulptūros šiandien saugomos Šiaulių „Aušros“ muziejuje (byloje rašoma Uogelė, o skulptūrėlėse pats autorius išraižė – Uogela). Vyrauja religinės tematikos skulptūrėlės, kurioms būdinga profesionali meninė forma, plastiškumas, realistiškumas, proporcingumas, individualumas.

Įdomu tai, kad liaudies menininkas prisidėjo ir prie kultūrinės atminties diskurso formavimo. 1919 m. Žiūriuose Uogela išdrožė Mikalojaus Konstantino Čiurlionio skulptūrėlę – dailininko biustą, kurio stilizuotoje ir ornamentuotoje kolonoje išraižyta santrumpa „amžinąjį atilsį“ (joje įkomponuotas kryžius) ir įrašas „MIK. KOS. ČIURLIONIS. DAILININKAS-MALIORIUS. 1875–1911“ [57, D-LS 143]. Kitose skulptūrose svarbūs kryžiaus, kalavijo, rankos, taurės, akmens simboliai, kurie kartu su filosofiniais pavadinimais, įrėžtais paties autoriaus, byloja, kad Uogela negyveno tik lokaliaje kultūrinėje tradicijoje. Šie artefaktai, kaip ir grožinis kūrinys, kultūrinės atminties diskurso dėka išsaugo Vinco Uogelos

(12) Apie kūną kaip tapatybės ženklą romane *Miškais ateina ruduo* plačiau žr. [11, 97–99].

asmenybę. *Miškais ateina ruduo* atskleidžia komunikacinių aktų nulemtą kolektyvinės tapatybės diskursą.

Romanas *Išėjusiems negrįžti* (1958) jau rodytų individualios tapatybės diskursą, funkcionuojantį komunikacinės, kultūrinės ir istorinės atminties diskursų samplaikose. Pirmiausia susiduriame su faktu, kad šis autobiografinis romanas „<...> buvo parašytas praėjus gerokam laiko tarpui nuo realių išgyvenimų ir įspūdžių, patirtų besitraukiant su reicho armija į Vakarūs“ [5, 570]. Trauminė patirtis buvo reflektuota, paversta kultūros tekstu, nes „[n]uo pat pirmos išėjimo iš savųjų namų dienos Katiliškis užrašinėjo į dienoraštį tam tikrus įvykius ir išgyvenimus, tvirtai tikėdamasis kada nors viską pateikti beletristine forma“ [68, 407]. Dienoraštis yra šio romano intertekstas, suponuojantis istorinės atminties diskurso ir komunikacinės atminties diskurso junginį. Vėliau ji virto romano tekstu ir savitu atminties diskursu.

Autoriaus žodyje, pavadintame „Prieangyje“, sakoma: „Viskas čia – ir laikas, ir vieta, ir žmonės joje, ne tikri, o pramanyti“ [34, 246]. Taip siekta pateisinti romano žanro pasirinkimą, nes istorinis laikas, vietos, įvykiai yra realūs. Kaip pasakytų Haydenas White'as, istorijai čia suteikiama istorinio naratyvo forma.

Romanas pradėdamas skyriumi „Kunigas Žvelgaitis“, kuriame veikėjas-naratorius prisipažįsta: „Galėjau trumpą valandėlę sugaišti ankštame ir vaizdingame Žvelgaičio kalne. Ano narsaus kunigo, perpjovusio Livoniją ir nuėjusio pergalingai į Šiaurę“ [34, 248]. Ribinėje situacijoje plėtojamas istorinės (ar kultūrinės?) atminties diskursas, nes čia svarbesnis yra ne piliakalnis, o istorinio Žvelgaičio figūra. Vėliau su pastaruoju atsiveikinama, pažymint, kad šis narsus kunigas kadaise savo galvą „pateriojęs“ ant Rygos mūrų. Taip pat apmąstoma plati žemaičių žemė su aibėmis razbaininkų ir svieto lygintojų. Jie, kaip pažymi naratorius, išlikę „[t]ik mūsų atminime – nuo narsuolio Tado Blindos iki niekadėjo Rickaus“ [34, 249]. Matome kolektyvinę atmintį, kurioje išsakinijusi romantizuota Blindos figūra. Kita vertus, reikia sutikti su B. Vaškeliu, kad Žvelgaitis implicitiškai žymi išėjimo ir negrįžimo leitmotyvą.

Kaip žinia, Žvelgaičio istorinis paliudijimas ir žuvimas fiksuotas Henriko Latvio kronikoje, tačiau istorikas Edvardas Gudavičius su išlyga kunigaikštį Žvelgaitį priskyrė Upytės, o ne Šiaulių žemei. Konstatuodamas, kad nėra duomenų apie Lengvenio priešų ir Žvelgaičio giminytę su Ruškaiciais, jis teigia: „Tačiau žiemgalių neapykanta Žvelgaičiui (XIII a. viduryje ir pabaigoje šaltiniai liudija draugiškus žemaičių ir žiemgalių santykius) ir žemaičių nepaminėjimas Henriko Latvio kronikoje labiau rodytų šių kunigaikščių priklausymą Upytei“ [18, 164]. Kyla klausimas: kas inspiravo Žvelgaičio atsiradimą Katiliškio tekste: kultūrinės atminties diskursas ar istorinės atminties diskursas? Ankstyvoji kūryba rodytų, kad svarbesnis buvo pirmasis, referentiškai siejamas su aiškia lokalia vieta, o piliakalnis – kaip atminties vieta – funkcionavo vietinių gyventojų sąmonėje. Vis dėlto Katiliškis nežinojo dabartinių istorikų pozicijų, dėl to jo kūryboje Žvelgaitis greičiau buvo įšivaizduotina figūra. Pastaroji pirmiausia egzistavo kolektyvinėje bendruomenės sąmonėje, nes gyventojai laikėsi pozicijos, kad „[v]isi gilūs sąmonės pokyčiai pačia savo prigimtimi sukelia charakteringas amnezijas. Iš tokių užmarščių tam tikromis istorinėmis aplinkybėmis atsiranda pasakojimai“ [2, 204].

Romane kultūrinės atminties diskursas intertekstiškai siejamas ne tik su literatūra (Silvestro Valiūno „Birute“ (sukurta apie 1823 m.) ar Henriko Ibseno pjese „Peras Giuntas“, 1876), bet ir su Šv. Roko atlaisdais, kurie prisimenami kaip nostalgiška praeitis, kaip netekimas. Atsiminimai sureikšminami ribinėje karo situacijoje, kai „[s]taiga sujudino žinia, jog iš vakarų atslenka stiprios vokiečių pajėgos“ [34, 286]. Prisimenama tai, kas vyko Lietuvoje: pateikiamas Daujėnų vyro ir kupiškėno pokalbis, kai „<...> šventą Roką kalendorius rodo

už dviejų dienų“ [34, 286]. Paskui apibūdinama atlaidų šventė, pažymint, kaip mergelės puls ant kaklo numylėtosios, kaip sengalvėlė gailią ašarą nukrės ant sugrįžusio sūnaus rankos. „Gimtojo krašto vaizdas, – sako pasakotojas, – stojasi taip gyvai <...>, kad norisi griebtis už galvos, draskytis, šokti ant vienos kojos ir dainuoti“ [34, 287]. Ir pagyvenęs gruzdietis ūkininkas sako: „Ir mano parapijoje šventas Rokas. Ir altorius jo garbei auksu ir sidabru nukabinėtas, jog pora arklių neišvežtumei <...>“ [34, 287] (13). Altorius (jį galima pamatyti ir šiandien Gruzdzių Švč. Trejybės bažnyčioje) sietinas su komunikacinės atminties diskursu, o ankstesnė minėta refleksija rodo šv. Roką – kaip kultūrinės atminties diskursą – abiem atvejais labai svarbų minimų kraštų gyventojų kultūrinei tapatybei.

Kūrinyje prisimenama XX a. Lietuvos istorija: partizanų – „Vanagų“ – kūrimasis Plateliuose (LLA), nepriklausomybės kovos 1919 m., Povilo Plechavičiaus rinktinė, Jogailaičių dinastija, lietuvių trėmimai, „kurių nematė Dievas“, priverstinis išvežimas darbams į Vokietiją. „Taip, kai anksčiau, tai visokiais būdais viliojo Vokietijon, – emociškai pabrėžia pasakotojas, – žadėjo geriausias sąlygas. Kvietė į kariuomenę, į pagelbinius dalinius. Kai tas nepadėjo, tai gaudė apsupdami miestelius, bažnyčias, turgavietes. Drėbė į sunkvežimius beveik su šakėmis, kaip mėšlą. Ir dar saugojo, kad nepabėgtų“ [34, 370]. Taip apibūdinamas vokiečių okupacijos metais vykęs prievartinis Lietuvos vyrų išvežimas darbams į Vokietiją. Dabar – karo ir bado akivaizdoje – iš vokiečių tikimasi pagalbos, nes besitraukiantieji jau sakosi esą panašūs į sulysusias kiaules. Bet pasirodo, kad jie niekam nereikalingi ir prūsų krašte.

Romane esama ir propagandinių mitų, susijusių su žydais, įsitvirtinusių komunikacinės atminties diskurse.

Kuosa klausia vokiečio:

„ – O žydų taukų jūs vis tiek nevalgote.

– Kaip tai?

– Dėl to, kad nevalgote. O naudojate technikos reikalams. Pavyzdžiui – šitų lempelių gamybai. Iš kurių padarytos ir tos žvakutės. Ir muilui, ir mašinų tepimui...

Gefreiteris pastatė akis. Mes visi suklusome. Iš kur bus Kuosa tokias naujienas ištraukęs?“ [34, 415].

Istoriniai duomenys šio fakto nepatvirtina. Pavyzdžiui, Timothy Snyderis knygoje *Kruvinos žemės. Europa tarp Hitlerio ir Stalino* (2010) jį taip pat atmeta. Tas pats Kuosa visus apšviečia, kad fiureris degina žmones krematoriumuose: „Kai kas degina. Ir nemažai jau sudegino. Kokius šešis milijonus. Aš to negirdėjau. Ar tu, Franz, ką nors žinai? Franzas tiesiogiai nepasako, ar jis žino, ar ne, kad žmones degintų pečiuose, kaip anglis ar malkas. Bet žydus... Nu, bet juk žydai ne žmonės“ [34, 416].

Čia jau susiduriame su istorine atmintimi, kuri, pagal M. Halbwachso koncepciją, praeitį formuoja pasitelkdama istorikų darbus ir yra pasiekama iš rašytinių įrašų. Ji gali veikti ir įamžinimo, švenčių įstatymų, ir t. t. dėka. Istorinės atminties asmuo neprisimena tiesiogiai, ji gali būti stimuliuojama tik netiesiogiai. Istorinės atminties objektas yra istorija, o jos šiuolaikinė konstrukcionistinė samprata siejama ne tik su praeitimi (kaip M. Halbwachso

(13) Povilas Spurgevičius, aptardamas 1759 m. bažnyčią, konstatuoja: „Šv. Roko altorius dešiniojoje koplyčioje pastatytas parapijiečių lėšomis, naujas, auksuotas. Šventojo figūrą pirmajame tarpsnyje dengė sidabruoti ir auksuoti metalo apkaustai. Ant šv. Roko galvos – sidabrinė paauksuota karūna. <...> Čia reikėtų pastebėti, kad, praėjus dešimčiai metų po šios bažnyčios pastatymo, Gruzdziuose buvo pradėti švęsti Šv. Roko atlidai, mūsų dienas pasiekę kaip pagrindiniai. Šis altorius parapijiečių akyse ir širdyse turėjo ir tebeturi ypatingą aurą“ [53, 5].

teorijoje), bet ir su dabartimi (14). Tačiau literatūros kūrinyje mes jau susiduriame su istorinės atminties diskursu.

Skyriuje „Juodos akys tavo, Sulamita“ aprašytas žydų mergaičių likimas. Antai šaunus SA (Smogikų padalinio) vyras klausia: „Estera Zaksaitė. Dariaus–Girėno dvidešimt septyni! Šiauliai! Ar yra kas iš Šiaulių?“ [34, 479]. Estera Zaksaitė galbūt yra realiai egzistavęs asmuo, nes „Internetinėje Holokausto aukų Lietuvoje duomenų bazėje“ (15) nurodoma ne viena Zaksaitė, gyvenusi Šiauliuose. Gal Estera Zaksaitė yra duomenyne minima Esja Zaksaitė, gimusi Šiauliuose 1941 09 22? Fikciniame literatūros kūrinyje personažo autentiškumas nėra svarbus, bet atminties studijose tikroviškumas turi ypatingą reikšmę. Katiliškis, minėdamas būtent žydaitę, intertekstiškai nurodo į žydų bendruomenę Šiauliuose, o „[p]rieš Antrąjį pasaulinį karą Šiauliuose gyveno 6 500–8 000 žydų“ [22, 123]. Tikroviškumą pagrįstų ir tai, kad Katiliškis pamini ir Pagyžių gatvę Šiauliuose (dabartinė Vytauto g.), ir buvusius Liaudies namus. Kitaip sakant, tarpukario Šiauliai, bendruomenės, gatvėvardžiai etc. romane kuria atminties diskursą.

Tame pačiame skyriuje minimi ir sovietų vykdyti trėmimai. Medardas prisimena, kaip išvežė jo mergaitę Felę: „Vagonus iš stoties išvežė antradienį, ir mes jau buvome spėję pasidžiaugti, kad jos šeimos nepalietė. O štai ketvirtadienis, ir ją pačiuo gatvėje, prie namų, kur ji nuomavo kambarėlį“ [34, 473–474]. Pasakotojas konstatuoja, kad daugeliui „nuvežė“ ir mylimąsias, ir žmonas su vaikais. Čia atsiskleidžia besikalbančių ištremtųjų istorijos ir priežastys: vienas nušovęs vykdomojo komiteto pirmininką, klieriką sugavo išėjusį iš klebonijos Telšiuose, Morkūnas bėgo, nes buvęs nagingas kalvis ir amatininkas, giriamas visame valsčiuje. Visi turi asmeninę istoriją ir tą patį norą – judėti kartu su frontu pirmyn.

Aptartame romane pagrindiniu intertekstu laikytinas istorinės atminties diskursas, kuris tekste daug svarbesnis už kultūrinės atminties diskursą. Neatsitiktinai Katiliškio protagonistas žaismingai argumentuoja: „Į barščius ar kopūstus deda tą jūsų etiką ar kosmetiką, ar, griausmas žino, kokią poetiką? Zimagoro neklausė apie estetiką“ [34, 419]. *Išėjusiems negrįžti* rodo, kad individualios tapatybės diskurso formavimuisi esminis yra istorinės atminties diskursas.

Romanas *Pirmadienis Emerald gatvėje* (1993) jau skirtas emigracijos problemoms, kurias reflektuodamas autorius atskleidžia asmeninės tapatybės diskursą, susijusį su individo vieta socialinėje sistemoje. Būtent joje veikia Benius Uogintas, kuris emigracijoje dirba įvairius darbus. Jo paveikslu Katiliškis tarsi patikrina Abrahamo Maslow poreikių koncepciją, atskleisdamas, kad kelias nuo žemiausių instinktų ir poreikių patenkinimo iki aukščiausios žmogiškosios išraiškos dažniausiai nėra nueinamas.

Autorių labiausiai domina socialinė, kultūrinė tikrovė, kurioje matome dominuojančią kultūros industriją, o jos refleksijoje netgi išvelgtinos Theodoro W. Adorno mintys: „[v]artotojas nėra karalius, kaip kad kultūros industrija norėtų mums įteigti, nėra jo subjektas, bet objektas“ [1, 99]. Tokią situaciją JAV matė Katiliškis ir tai paskatino jį nagrinėti šią naująją kultūrą meniniame tekste. Romano veikėjas Benius mąsto: „Poeto

(14) Jorno Rüseno istorijos koncepcija: „Istorija nėra paprastas faktas. <...> Ji turi veikti su praeitimi, ir ta praeitis susideda iš realių dalykų, kurie atsitiko tam tikru metu ir tam tikroje vietoje dėl kažkokių priežasčių ir kitų faktų kontekste. Bet santrauka to, kas atsitiko praeityje, nėra istorija. Kol mes juos pavadinsime istorija, praeities įvykiai privalo turėti tam tikrą savybę; praeities jungtį su dabartimi“ [50, 1].

(15) Plačiau žr. „Internetinė Holokausto aukų Lietuvoje duomenų bazė. Lietuvos žydų bendruomenės Holokausto akivaizdoje: (ne)užmiršti vardai ir likimai“ [23].

ir dailininko sudėtinis gaminys, skirtas tavo pražūčiai, kad ilgėtumeis ir siektumei, kad sapnuotumei realius sapnus ir tuo pačiu jaustumei savo pastangų beviltiškumą kruvinai įsiaudrinusių jausmų siautuly“ [32, 32]. Tokias mintis sukelia televizoriaus ekrane matoma graži mergina, reklamuojanti šampūną. Ši tikrovė yra svetima, todėl Benius prisimena save devyniolikmetį, bėgantį į prūsus, „motiniukės“ lūkesčius, kurie neišsipildė [32, 44]. Poetiškai apibendrinama patirtis: „Kaip lankos žolelių ir žiedų nesurinksi į vieną vainiką, kaip nesurikiuosi visų miško medžių ir medelių į vieną gretą, taip mūsų ašarų nesuvarstysi į rožančius ir karolius. Jie apsisuktų šimtą kartų apie kaklą ir mus jau seniai būtų pasmaugę“ [32, 45]. Taip išsakomas egzistencinis skausmas, neviltis, išėities nerodo ir tikėjimas.

Benių smaugė ne tik darbas fabrike, niūri kasdienybė ar paleistuvių glamonės, bet ir patirtos traumos bei jį lydintys istorinės ir kultūrinės atminties diskursai. Todėl atsiranda dievams pašvęsta ažuolų giraitė, vaidilutės ir Krivių Krivaitis su ilga lazda. Jie, kaip ir anksčiau žmogaus tikėjimas, yra ištrinti diskursai. Grįžtama, bent mintyse, prie etninių šaknų, nes realybėje sava vieta nerasta, neprisijaukinta: „Ar šis miestas mano tėvynė? Niekada, niekados jis man tokiu nepasidarys“ [32, 65].

Lietuvis Čikagoje tebėra tas pats kaimietis, muzikas, kurį Katiliškis konceptualiai analizavo tekste „Žvilgsnis į kaimą nutolusio kaimiečio akimis“. Jis rašė: „Bet viena buvo aišku visad – kaimietis niekad nėjo iš savo žemės visam laikui“ [35, 16]. Romane ši problema dar aštrėja: Kazys Noragas prisipažįsta Beniui: „Aš netikras kaimietis. Aš iš miestelio, kur buvo dvi bažnyčios ir sinagoga“ [32, 79]. Noragas yra neaiškios tapatybės ir praeities žmogus (tą metonimiškai liudija ir jo pavardė), dėl to autorius jam suteikia žydų naikintojo vaidmenį. Gatvėje jį atpažįstantys žydai šaukia, kad jis žydus šaudė Lenkijoje, o Liubline pečių kūreno. Benius sako, kad šie žmonės apsirinka, tačiau Katiliškis šiuo epizodu tiesiog primena, kad lietuviai taip pat žudė žydus. Kitaip sakant, meno kūrinyje nebelieka Holokausto Lietuvoje diskursui būdingo atmetimo principo.

Ir patys lietuviai nukentėjo nuo karo, buvo priversti palikti tėvynę. Veikėja Mirga prisimena Šiaulius:

„Kaštanų pumpurai aižėja, nužerdami smalingais žvynais Kaštanų alėjos žvyruotus takus. Mergaitės išbėga plasnodamos drungname vėjyje rudų suknelių šimtaklostėmis ir pasukui vaikšto susikibusios po dvi, po kelias. Aušros alėja prajoja artilerijos grupė. Ei, kas ten priekyje ant nušerto juodbėrio, ar tik ne kapitonas? Fui, jis turi žmoną ir vaikų, o mergaitėms patinka tik leitenantai. Seminarijos rūmai boluoja grafo Zubovo sodo gilumoje – artimiausia kaimynystė mergaičių gimnazijai“ [32, 193].

Mirgos pavasario atsiminimuose – tarpukario Šiauliai: Kaštonų alėja, Aušros alėja, Šiaulių mokytojų seminarija (1919–1957), Šiaulių mergaičių gimnazija (1928–1953). Papildę šį aprašymą Šiaulių „Aušros“ muziejaus rinkiniuose saugomais atvirukais, galime gauti išsamesnį vaizdą, o kartu patikrinti romano fiksiškumą. Akivaizdu, kad Katiliškiui tikrovė tampa intertekstu, o jo dekodavimas slypi komunikacinės atminties diskurse.

Mirga prisimena ir Salduvės kalną, ir Gruzdžių miškus, ir Girnikų bei Šatrijos „kauburius“, ir Švento Petro ir Povilo bažnyčią, ir Sukilėlių kalnelį. Tai tarpukario Šiaulių atminties vietos, bet svarbiausia, kad visa tai atsiranda paskutiniame romane, parašytame JAV. Tai praeities atmintis, dėl to ir „Mirga išgyvena pavasarį ir verkia“ [32, 194]. Jos – emigrantės – dabartinė tikrovė skatina prisiminti septynioliktąjį pavasarį, „<...> paskutinį savo pavasarį beprotiškame grafo Zubovo sodo žydėjime su pavasariu Lituanikos gatvelėje“ [32, 195]. Prisiminimus gali inspiruoti įvykiai, tekstai, erdvės ir vaizdiniai. Kaip teigia R. Lachmann, „[k]aip intertekstų kolekcija, pats tekstas yra atminties vieta <...>“ [42, 305].

Mirgos atveju pastaroji išryškina asmeninės tapatybės dramą naujo sociumo kontekste. Šių romanų analizė rodo, kad tapatybės diskursų skyrimas yra sąlyginis, o kultūrinės atminties diskurso ir istorinės atminties diskurso koreliaciją naujai atskleidžia paskutinieji Katiliškio prozos rinkiniai.

PASKUTINIEJI NOVELIŲ IR APSAKYMŲ RINKINIAI: ATMINTIES DISKURSŲ SAMPYNA

Katiliškis novelių rinkinyje *Šventadienis už miesto* (1963) pakartojo septynis apsakymus, bet juos pakoregavo. Kita vertus, jis parašė ir naujų kūrinių. Pirmiausia pažymėtina, kad kinta tam tikros tikrovės / individualios atminties diskurso detalės: *Prasilenkimo valandoje*, novelėje „Šulinio istorija“, buvo parašyta: „Antrą karo dieną keliuku nuo Stungių dviračiais atvažiavo keturi milicininkai, ginkluoti šautuvais ir granatomis. Juos vedė Gatuliukas iš Žiūrių, kreivažandžio Gatulio sūnus“ [28, 98]. Pakoreguotame variante skaitome: „Antrąją karo dieną dviračiais atvažiavo keturi milicininkai. Juos vedė Gatuliukas iš Žiūrių, Kreivažandžio Gatulio sūnus“ [33, 75]. Kodėl nebelieka Stungių kaimo pavadinimo? Ar pastarasis skiria teisingą ir melagingą diskursus?

Viena naujų novelių yra „Apie Jonką čigoną“, ši istorija, kaip pažymi V. Kelertienė, yra nugirsta [39, 487]. Vadinasi, ji funkcionavo visuomenės kolektyvinės atminties diskurse, o tapusi kultūros tekstu ji demonstruoja lietuvių mentalinį požiūrį į čigonus. Jonką, gimusį senės raganos laužynėje, mušė bet kur ir bet kada ir lietuviai, ir čigonai. Ilgainiui jį visi užmiršo, o „[j]is atėjo ir nuėjo, niekam neparitęs kelmo po kojų“ [33, 108]. Žmonių svetimumas atsiskleidžia, kai Jonka turguje nugirdomas, o vėliau eidamas namo – po kovos su Stulgiu – miršta pelkėse, gūdziose pustyne.

Katiliškis į šią novelę dar įtraukia smuklininką ir užvažiuojamojo kiemo laikytoją žydą Šaknę. Jo vaizdavimas, kaip ir apskritai kitų žydų įvairiuose tekstuose, rodo negatyvų Katiliškio sukurto pasakotojo santykį su žydais. Tai galima paaiškinti kolektyvinės atminties diskurse įsivertinusių žydo – svetimojo – vaizdiniu, kuris novelėje išreiškiamas epitetais: „vertelga Šaknė“ [33, 113], „tarbaklynis“ [33, 114]. Tačiau tik Šaknė ragina Jonką nepilti „doigiaus arielkos“ [33, 113], bet naratorius čia pat priduria, kad „<...> Šaknė bjauriai nušnekėjo“ [33, 114]. Jonkos gyvenimas buvo nereikšminga akimirka, jis neatsitiktinai atgulė nešventintoje vietoje.

Novelėje „Žingsniai prie vandens“ vaizduojamas žydas Gordonas (16), kuris savo krautuvėje priešais bažnyčią pardavinėja įstabius laikrodžius. Paskutinytis Žagarės žydas Aizikas Mendelonas prisiminė, kad Gordonas „<...> turėjo krautuvę, buvo bagotas žydas. Turėjo dukterę, kuri įsimylėjo lietuvi, kriaučių, ir apsiženijo. Tai buvo didelis griekas. Baigėsi tragiškai, vokiečių laiku jis pabėgo kažkur į Latviją, pas gimines, o ji išėjo iš proto, dabar mirusi. <...> Abu buvo labai gražūs, žydė su lietuviu buvo sensacija“ [69]. Beje, ir pats Aizikas buvo vedęs lietuvaite, o jo asmeninė istorija galėtų būti laikoma tapatybių transformavimosi pavyzdžiu.

Minėtosios istorijos Katiliškis neplėtoja, jis laikrodžio motyvu atskleidžia novelės herojaus vidinę sumaištį, nerimą ir baimę. Pardavęs laikrodį Gordonui veikėjas nesiorientuoja laike, o poreikį identifikuoti laiką lemia už sienos išgirsti žingsniai. Taigi Gordonas yra komunikacinės atminties diskurso kūrimo ašis, kaip ir jo krautuvė, kuri novelėje apibūdinama epitetu „niekinga“ [33, 168]. Beje, šiame kūrinyje kaip intertekstas atsiranda [Antanas] Šabaniauskas, jį paminintis veikėjas sako: „Nemėgstu jo per nosį knarkiamų dainuškų“ [33, 179]. Tai rodo kolektyvinės atminties diskursą, bylojantį kasdienybę ir socialinę komunikaciją. Kartu aiškėja, kad tikrovės detalės Katiliškio kūriniuose dažnai yra atsimintos, o ne sukurtos.

(16) Gordonas ir kiti Katiliškio aprašyti žydai minimi Romualdos Vaitkienės straipsnyje „Žadėtoji žemė“ [61, 268].

Novelėje „Ryšinininkas“ vaizduojamas 1941 m. birželio sukilimas prieš sovietų valdžią. Kūrinyje baltaraišiams dar nerūpi, Liudo Truskos žodžiais, „[ž]ydų tvarkymas“, nes jie gauda komunistus, budi ar paleidžia šūvį aukštyn dėl drąsos [55]. Katiliškis Lopetos paveikslu implikuoja, kad sukilėliai elgėsi humaniškai, netgi gailėjosi tokių kaip Lopeta: „O jeigu jis nori pasitaisyti ir pasitaisys? Kaip tada?“ [33, 346]. Kita vertus, sakoma, kad ginkluoto sąjūdžio vyrai turi dėvėti ant kairės rankos baltą raištį su įrašu; Vaineikis „[a]tskirai, po vieną raidę, jis užsirašė žodį „SELBSTSCHUETZ“ [33, 343]. Šis įrašas Katiliškiui, rašytojui, buvo komunikacinės atminties diskursas, o mums jis jau istorinės atminties diskursas. Taigi pastaruosius diskursus skiria laikas.

Autorius novelėje rašo: „Du sunkvežimiai milicininkų, žydų, kitokių civilių ir visokio plauko bolševikų pravažiavo šiaurės rytų kryptimi“ [33, 352]. Taigi žydai sutapatunami su bolševikais, vaizduojami kaip bėgliai, ir tai galima būtų paaiškinti Valentino Brandišausko išskirtomis penkiomis priežastimis, kodėl vyravo antisemitinės nuotaikos ir lietuviai dalyvavo naikinant žydus; taip pat faktų, kad nauji tyrimai su tam tikromis išlygomis „<...> patvirtina teiginį, jog žydų vaidmuo Lietuvos komunistų partijoje (LKP) bei tarybų valdžios institucijose daugumos sąmonėje yra perdėm mistifikuojamas“ [8, 10]. Antisemitizmo diskursas turbūt geriausia rodytų, kaip Lietuvos visuomenė kontroliuoja, modifikuoja, organizuoja, komentuoja Holokausto diskursą.

Norėdami tai paaiškinti turėtume prisiminti šiandien nevienareikšmiškai vertinamą LAFo programos projektą ar 1941 m. kovo 19 d. atsisaukimą į krašto gyventojus, kuriame teigta: „6) Jau dabar painformuokite žydus, kad jų likimas aiškus, todėl kuris gali, tegul jau dabar nešdinasi iš Lietuvos, kad nebūtų nereikalingų aukų lemiamu momentu. Jų turtus paimekite į savo rankas, kad niekas veltui nežūtų“ [43, 185]. Naujesni istoriniai tyrimai (Sigitas Jegelevičiaus) rodytų, kad turėtume kalbėti apie šio Berlyne parengto LAFo dokumento klastotę, apie sovietmečių paskelbtą variantą. Kolektyvinėje monografijoje *Lietuvių tautos sukilimas 1941 m. birželio 22–28* (2011), aptariant Škirpai primetamus kaltinimus dėl antisemitizmo, konstatuojama: „Į šiuos klausimus sunku atsakyti, nes nėra tiesioginių duomenų“ [44, 126]. Esami liudijai, kad „[i]šanalizavus Berlyno LAF organizacijos parengtuose tekstuose sutinkamus antisemitinius teiginius, galima tvirtinti, kad jos nariai „žydų problema“ siūlė spręsti ne genocido, o išvaymo iš Lietuvos būdu“ [14, 4].

Neturėdamas kompetencijos spręsti šio istorinio klausimo, norėčiau pažymėti, kad sukilimo metu buvo žmonių, „<...> kurie jau turėjo nusistatymą eiti prieš žydus, juos apiplėšti ar / ir žudyti“ [25]. Ir tai patvirtina, pvz., „Arkivyskupo Juozapo Skvirecko dienoraštis 1941 birželio 22 d. – rugpjūčio 13 d“, kuriame aprašoma kova su žydais pabrėžiant, kad „[s]adizmo žyduose yra gana daug“ (6, 271). Katiliškis komunikacinės atminties diskurso pagrindu steigė žydų atminties diskursą, kuriame svarbiausią vaidmenį atliko komentaras ir pašalinimo principas.

Paskutinėje Katiliškio knygoje *Apsakymai* (1975) vaizduojamas išeivijos gyvenimas, moralinis, mentalinis degradavimas, socialinės ir psichologinės problemos. Daugelio lietuvių, dirbusių fabrikuose, socialinę tikrovę perteiktų šis „Popietės“ veikėjo Tomo užrašytas, o vėliau iš karto nutrintas sakinytis: „<...> Nigers, hillbillies and deepes are the same thing“ [Nigeriečiai, kalniečiai ir dypai yra tas pats – N. B.] [37, 93]. Šios socialinės grupės, kurias žymi minėti terminai, priklauso, pasak pasakotojo, poetiškai jankio sielai. Tačiau toks požiūris slypi ir pačių lietuvių mąstyme: „– o tu negrą laikai žmogumi? – Karve aš jo negaliu laikyti, Ho! Karvė pieno duoda“ [37, 95].

Tomo ir Pauliaus pokalbis atskleidžia tarpkultūrinės komunikacijos problemas, su kuriomis susidūrė išeiviai iš Lietuvos. Jų sunkumai darbe, komunikacijos ypatybės, lietuvių ir anglų kalbų maišymasis, karjera „<...> nuo žagrės Pamūšyje iki smuklės baro Bridgeporte“ pavaizduotos apsakyme „Pirmadienis“. Pastarasis tikriausiai inspiravo analizuoto romano *Pirmadienis Emerald gatvėje* atsiradimą ir netgi gali paaiškinti romano viršelio iliustraciją [37, 141].

Apsakymuose dominuoja Amerikos realybė, svarbiausia yra naujosios vertybės, o jas kūriniuose simbolizuoja tikslūs alkoholinių gėrimų pavadinimai. Kintanti žmonių požiūrį į moralines vertybes atskleidžia apsakymas „Seržantas X“, kurio veiksmas karo metu vyksta Lietuvoje. Vilijos ir Arvydo jausmų istorija, moters aukojimasis, išsiskyrimas ir vilčių nepateisinantis susitikimas po karo liudija gyvenimo trapumą, simbolizuojamą žydinčios ispaniškos rožės. Apsakymas atskleidžia, kaip kadaise svarbūs dalykai tampa bereikšmiai, kaip žmonės pasidaro abejingi ir užmaršūs. Tai asmeninio gyvenimo peripetijas narpliojantis kūrinys, bet esama ir apsakymų, kurie apmąsto lietuvių tautai skaudžius istorinius patyrimus.

Vienas tokių yra apsakymas „Senatvėje“, kuriame išeivis Čeponis prisimena žydą Šaknę, ne kartą minimą Katiliškio kūryboje. „Prisiminimų siūlas, lyg iš migdančiai burzgiančio ratelio, dryko ir vyniojosi į rytę, į kamuolį. Buvo toks Samuelis Šachmanas, žmonių vadinamas trumpai ir tiesiogiai – Šakne. Arba Šaknė Raštininkas, kad nesumaišius su jo broliu, turėjusiu stambią prekybą“ [37, 217]. Pasakotojas sako, kad Šaknė buvo raštininkas, jaunystėje ejęs advokato mokslus. Pabrėžiama, jog žmogus bylą laimėdavo, jei Šaknė jos imdavosi. Straipsnio autoriui nepavyko identifikuoti realaus žmogaus, veikėjo prototipo, galbūt Katiliškis pakeitė vardą ir pavardę. Meniniame kūrinyje veikia fiktyvūs personažai, tačiau atminties tyrimas skatina ieškoti tikrovės referencijų, kurios dažniausiai atlieka interteksto funkciją.

Šaknės istorija primena Šiaulių apskrities žydų žudymo dieną Žagarėje, kuri aprašyta apsakyme: „Rudeniui taip įsibiurus, apie spalio vidurį, aplėkė žinia, kad pušyne rusų belaisviai kasa milžinišką griovį. Atvažiavusi žudikų komanda. Pavakaryje, nurimus vėjui, laukais driuskėjo sutelktinės salvės. Galėjai ausis užsikimšti, vis tiek girdėjai. Ir žinojai“ [37, 219]. Taip skaitytojui apibūdinamas žydų genocidas, kuris *Holokausto Lietuvoje atlase* pateikiamas kiek kitaip:

„1941 m. rugsėjo paskutinėmis dienomis Žagarės miesto parke (buvęs grafo Naryškino dvaro parkas) policijos suvaryti vietos gyventojai lietuviai iškasė „L“ formos griovį (120 m ilgio, 2–3 m pločio, 2 m gylio). Spalio 2 d. rytą Žagarės komendantas Mannteuffelis vokiškai kreipėsi į susirinkusiųjų minią. Jis pranešė, jog žydai bus vežami į darbus. Tada surikiavo juos į kelias kolonas (atskyrė vyrus, moteris, vaikus ir senius) ir, vokiečiui sušvilpus, aikštę ėmė supti vietiniai bei iš kitur atvykę baltaraiščiai ir policininkai. Tarp žydų kilo panika. Kai kurie bandė bėgti iš aikštės. Tuomet žydus pradėta mušti ir juos šaudyti. <...> Iš žydų buvo atimti pinigai, papuošalai ir kiti vertingi daiktai. Atvežtieji prie griovio išrengti iki apatinių rūbų, po to suguldyti griovyje ir sušaudyti. <...> Šaudymas truko iki pat vėlaus vakaro. <...> Vokiečių saugumo policijos ir SD vado K. Jägerio raporte pažymėta, kad 1941 m. spalio 2 d. Žagarėje buvo sušaudyti 2 236 žydai (633 vyrai, 1 107 moterys ir 496 vaikai)“ [54].

Beveik analogiškas aprašymas pateiktas istoriko Arūno Bubnio sudarytame leidinyje *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* (2011). Tik jame aprašymo pradžioje vartojami kiek kitokie terminai: „Tada, vokiečiui sušvilpus, aikštę ėmė supti vietos ir iš kitur atvykę „partizanai“ ir policininkai“ [22, 144]. Žudynių vykdytojų įvardijimas svarbus istoriniame veikale, o grožiniame kūrinyje rašytojas turi teisę elgtis pagal meninę logiką. Katiliškio tekste atsiranda spalio vidury, rusų belaisviai, žudikų komanda. Prozininkas neįvardija žudikų, rašo abstrakčiai, ir

tai yra meninio teksto ypatybė. Grožinis kūrinys leidžia rašytojui savaip elgtis su istoriniais faktais, chronologija, įvykiu. Menininkas šįkart istorinį įvykį transformuoja į fiktyvų. Tačiau pirmasis įvykis apsakyme yra esminis intertekstas, leidžiantis kurti ir plėtoti žydų atminties diskursą.

„Senatvėje“ Katiliškis aprašo ir kitas žydų žudynes, įvykusias 1941 m. rugpjūčio mėnesį Senosiose Žagarės žydų kapinėse. Kas tai leistų teigti? Naratorius sako: „Jau kitą dieną po žudynių, šnekėjo, kad kelios šeimos yra pasislėpusios. Kokios ir kur? Žudikams tas nerūpėjo. Ką jiems atvarė, tą sušaudė ir suvertė į duobę. Rūpinosi kiti. Miestelyje buvo tokių, kurie tuomi ir tegyveno, kad uostytų ir atrastų. Už kiekvieną buvo paskirta nemažai taškų. Pristatei juos ir neškis degtinę kibirais“ [37, 220]. Atsiranda daiktavardis duobė (straipsnio autoriui Vytautas Vaitkus pokalbyje teigė, kad žagariečiai sako „duobė“, o ne „griovys“), konstatuojama, kad žudyta; patys miestelio gyventojai išdavinėjo, gaudami atlygį – degtinės (17). Šios detalės charakterizuoja, bet nedemaskuoja.

Palyginkime šį aprašymą su *Holokausto Lietuvoje atlase* pateikta informacija:

„1941 m. rugpjūčio pabaigoje Žagarės baltaraiščiai ir policininkai, vadovaujant policijos viršininkui Juozui Krutuliu, iš sinagogos išsivedė kelias dešimtis žydų vyrų ir, prieš tai išrengę, sušaudė žydų kapinėse. Prie duobės varė po keturis. Apie 20 egzekucijos vykdytojų už šį darbą gavo po kelias dešimtis rublių. 1944 m. nacių nusikaltimus tyrusi sovietinė Ypatingoji sovietinė komisija, atkasusi šį kapą, rado jame 38 vyrų lavonus“ [70].

Manytina, kad šį įvykį ir prisiminė bei perkūrė apsakyme Katiliškis. Savita tai, kad autorius nevartoja žodžio „lietuviai“, nevaizduoja, kaip buvo pasisavinamas žydų turtas, jam svarbiausia buvo pats istorinis įvykis. M. Foucault terminais, autorius fikcijoje riboja diskursą, bet tai jis daro diskursus grupuojančiu ir klasifikuojančiu principu. Todėl apsakyme vėl rašoma, kaip „<...> žydus sugrūdo į sunkvežimį ir nusivežė į pušyną, prie dar karštos duobės, sušaudė“ [37, 220]. Toliau pasakojama apie getą Šiauliuose, minima, kad mieste matė Šaknę su sūnumi, einančius grindiniu, o geltonos Dovydo žvaigždės buvo prisiūtos prie skudurų. Pastaroji detalė nėra išmonė, istorikas A. Bubnys konstatuoja, kad „[v]isi Šiauliuose gyvenantys žydai, nesvarbu kokios lyties ir amžiaus, buvo įpareigoti nuo 1941 m. liepos 20 d. kairėje krūtinės pusėje nešioti geltonos spalvos Dovydo žvaigždę“ [22, 125–126]. Detalės meno kūrinuose dažnai nurodo tikrovę ar jos dalis. Dovydo žvaigždė – žydo tapatybės ženklas – yra atsimintas, perimtas, o ne sukurtas.

Apsakymo veikėją Čeponį „[p]risiminimų sriautas beveik nuvargino“ [37, 222]. Kūrinio pabaigoje pasakojama, kaip Čeponių šeima slėpė žydus, o išgelbėtasis Samuelis Šachmanas parašo padėkos laišką, išrašo čekį, kuriuos įteikia jo sūnus Jokūbas. Taigi galima konstatuoti, kad Holokausto atminties diskursas nulėmė šio apsakymo atsiradimą ir tematiką. Tačiau tam tikrų diskursų nutylėjimas rodytų, kaip visuomenė (rašytojas yra jos dalis) kontroliuoja ir modifikuoja Holokausto diskursą. *Apsakymuose* Katiliškis apibendrina asmeninę, kolektyvinę ir istorinę patirtis.

(17) Novelių ir apsakymų rinktinės *Paskendusi vasara* (1997) novelėje „Viena žmogaus diena“ aprašomas grobuoniškas lietuvių elgesys pasisavinant žydų turtą. Veikėjas Bertulis prisimena: „Užėjo tada karas. <...> Ir prisėjo, jogei visi žydai turėjo išbėgti, turėjo palikti visą mantą, ką per ilgus metus iš svieto išmonijo. <...> Susirinko žydai brangesnius niekus, tai jau aukso, tai ir sidabro, rublius susikamšė į batų aulus, o kitą lobį Dievo apveizdai paliko. Baisu pamislyti, kas dėjosi tada!... Tokios krautuvės, kaip Rozenblato geležų ir Mejerio drabužių, be gaspadoriaus atsidūrė, jau nebeminint smulkesnių į dešimtį“ [31, 138–139]. Miestelėnai vilko viską, ką galėjo, o kitą dieną vietoj žydų iškabų atsirado Povilo Kazlausko pavardė.

RANKRAŠTINIŲ APSAKYMŲ KNYGA *PASIVAIKŠČIOJIMAS RATU: TRAUMINĖS ATMINTIES DISKURSAS*

Apsakymai, nepatekę į jokių rinkinius, papildė kūrybos, o kartu ir atminties diskurso refleksiją. Zina Katiliškienė, surinkusi tekstus iš rankraščių, leidžia mums pamatyti naujus Katiliškio kūrybinės atminties vaizdinius, inspiruojančius literatūros gimimą. Knyga pradedama fotografija, kurioje autorius su šeima dirba (ar tik pozuoja?) rugiapjūtėje 1933 m., ir tai sukuria tam tikrą kontekstą, nes iš tiesų XX a. 5–7-uoju dešimtmečiu rašyti tekstai ir asmeninės nuotraukos (žinoma, atrinktos ir įdėtos žmonos) daugiau perteikia DP stovyklos – išvietinto žmogaus – patirtis („Prekyvietėje“).

Autorius vaizduoja ir tarpukario Lietuvą, ir naująją realybę. Tarpukario krikščynos aprašytos vaizdelyje „Pavainikio laidotuvės sausiui dienojant“, „Berželis ir Sietuvė“ primena, kaip lenkus „pamušėme ties Širvintais“, kaip „<...> lupom bermontininkus prie Radviliškio. Prie Radviliškio? To aš nežinojau. Mano sesuo skaito Prano Lietuvos istorijos vadovėlį, ir aš viską moku mintinai“ [30, 20]. Prano Mašoto *Lietuvos istorija. Vadovėlis pradedamosioms mokykloms* buvo perspausdintas 1915 m. „Draugo“ leidykloje Čikagoje. Mūšis su bermontininkais vyko 1919 m., o vaizdelis parašytas 1959 metais. Tikriausiai Katiliškis prisiminė šį istorinį įvykį, nes tai buvo pergalingas mūšis.

Šv. Juozapas, Velykos, Gavėnios rytas atsiranda vaizdelyje „Po velykinės“, kuriame skaitome ir apie senolių patirtį: „Taip jau sakydavo senieji, kad per Kazimierą atsigeria žvirblis, o per Juozapą jaučias“ [30, 32]. Apsakyme „Apie šventą Antaną“ ne tik pasakojama Antano Bruzgučio gyvenimo istorija, bet ir minimos senovinės šermenų apeigos, sodiečių išsimokslinimo lygis. Šv. Antanas laikomas ispanų kilmės (iš tiesų jis gimė Portugalijoje, Lisabonoje), ir tai liudija Bruzgučio šermenyse esančiųjų žinojimą. Istoriją apie savo dėdę pasakojantis Vincukas velionio gyvenimą taikliai apibūdina pirmu kūriniu sakiniu: „Šitaip jau nutiko, kad ėmė ir pasimirė Antanas Bruzgutis“ [30, 37].

Sūnaus-kunigo reikšmė kaimo gyventojų sąmonėse ironiškai atskleidžiama vaizdelyje „Baltskarėnės klierikas“, kuriame Feliksas kunigu tampa tik fotografijoje. Sodžiaus darbų ir kalendorinių švenčių kontekste vaizduojama individualių ir kolektyvinių vertybių sandūra. Žmonės šaiposi iš Baltskarėnės, kol galų gale paaiškėja, kad nuotraukoje sūnus vilki Karo ligoninėje duodama sermėga, o ne „<...> tokiu ploščiumi iki pat žemės, kokiais dėvi klioštorininkai. Tik virve neapsijuosęs“ [30, 118]. Sūnaus mirtis išsprendžia klausimus ir pašalina abejones.

1970 m. parašytas apsakymas „Dantistai“ skaitytojui primena tremtį į Sibirą. Kaimiečiai ramiai konstatuoja, kad „[k]ur kitur ruskis tremia jei ne į Sibirą. Šeši vagonai stotyje. Kai tuos pripakuos ir išveš, seks nauja banga“ [30, 123]. Trėmimas vyksta kartu su mėšlavežio darbais, todėl jis parodomas tarsi kasdienis veiksmas. „Atviruke“ jau retoriškai klausiamo: „Bet ką gali kūdikiai ir suniekintos moterys? Tie seneliai. Kuo jie yra prasikaltę? Tegul pasako...“ [30, 144].

Trėmimas apmąstomas kaip tragiškas įvykis, kurį lydi raudos, aimanos. Viskas susilieja į fantasmagorišką reginį – širdį grėžiantis riksmas, pajudantis traukinys, pro užkaltus langų plyšius matomos iškištos karančios rankos, veidų dalys ir akys. Pasakotojas apibendrina: „Tada vyko daug dalykų, kurių anksčiau negalėjome suprasti“ [30, 146]. Vadinasi, kūrėjui reikalingas laiko tarpsnis, kuris leidžia įvykius ir patirtis įvertinti objektyviau, nesiejant tik su trauminiiais asmens patyrimais. Tik apmąstytas ir universalią patirtį koduojantis atminties diskursas gali tapti grožine literatūra.

„Prekyvietėje“ reflektuojama DP (Perkeltųjų asmenų) stovyklos būtis: „Vertybių perkainojimas vyksta. Ir sparčiai, sparčiai. Tolimi kraštai gundo ir šaukia“ [30, 46]. 1948 m. parašoma, kad jau ketvirtas pavasaris, ir konstatuojama, kad viską galima nupirkti ir parduoti: meilę, laimę, prierašumą, pasitikėjimą, neapykantą. Visa tai detaliau išplečiama dvylikoje „Vaizdelių“, kurie Arklių Vandens gatvėje buvusios stovyklos gyventojus tiksliai charakterizuoja, o pabaigoje pasakotojas retoriškai klausia: „O kur jūs kiti, kurių vardų čia neteko suminėti? Kur jūs, mieli, iš ano atmintino, auksinio pavasario, kai dalinomės duona, kampu ir puse cigaretės? Iš visų pusių, visokiausiomis priemonėmis skubėjote, tartum briedžiai prie versmės, Arklių Vandens gatvėn“ [30, 85]. Autorius savo trauminę patirtį paverčia kultūros tekstu, ir tai padaryti jam leidžia atsiminti žmonės ir įvykiai, aplinkybės ir vietos, mintys ir veiksmai, kurie yra meniškai perkuriami.

Katiliškis aprašo konkrečius žmones, jų būdą, pomėgius ir mąstymo ypatybes, patirtis karo metu. Jis tarsi antropologas tiria gyvenimo draugus, bet tai daro apsigyvenęs Čikagoje 1949 m. (kūrinyje taip pat parašytas 1949 m.). Komunikacinės atminties diskursas konstruojamas šiuose vaizdeliuose parodydamas kiekvieno gyventojų sudėtingą kelią „Arklių Vandens gatvėn, kambarin Nr. 2“, kuriame būta dvidešimt šešių lovų. Dešimtys skirtingų likimų liudija skaudžią kolektyvinę patirtį.

„Pasivaikščiojimas ratu“ atskleidžia pabėgėlių egzistenciją, kurioje savo vietą rado ir kultūrinis gyvenimas. Minimi konkretūs spektakliai („Atžalynas“), leidę stovykloje sukurti mažą Lietuvą ir pagimdę mintį: „Ir sprangi maisto duona, ir šleikšti, iki pasibaisėjimo vienoda sriuba, kartais nebeatrodo tokia. Jūs turite mokyklas, gimnazijas, chorus, ansamblius, koplyčias“ [30, 93]. Kultūrinis gyvenimas stovykloje buvo Lietuvos kūrimas, besitęsiančios traumos simbolinis įveikimas. Rato metafora žymi gimtį ir mirtį, meilę ir neapykantą, kurie natūraliai keitė vienas kitą pabėgėlių stovykloje. 1948 m. sukurtas „Pasivaikščiojimas ratu“ liudija, kaip komunikacinės atminties diskursas inspiravo paskutiniųjų Katiliškio apsakymų tematiką. O pats rašymo aktas yra intertekstinis atminties diskurso konstravimas. Kita vertus, tenka konstatuoti, kad visi šie dalykai yra fragmentiški, neišplėtoti, tačiau tai galima paaiškinti traumine patirtimi, o kartu teigti, kad moralinės atramos Katiliškis ieškojo būtent savo krašto, sodžiaus, vaizdiniuose, kurių suvokimas jau turi išvietinto mąstymo žymę. Katiliškio kūrybos diskursas yra XX a. Lietuvos istorijos diskursas.

IŠVADOS

1. Kultūrinės atminties diskursas Katiliškio kūryboje nėra tiesioginis vaizdavimo objektas, nes rašytojui jis nebuvo tapęs specialiu kūrybos objektu. Kultūrinės atminties diskursą leidžia identifikuoti tik kūrybos visuma. Ji rodo, kad Katiliškio kūryboje kultūrinės atminties diskursas yra intertekstas, aktualizuojantis ne tik kultūros atmintį, bet ir istorijos diskursą.

2. Komunikacinės atminties diskursas rašytojo meniniuose tekstuose yra autoriaus biografijos intertekstas. Jis atskleidžia ne tik Katiliškio traumines patirtis, bet ir tarpukario Lietuvos, išėvijos, JAV visuomenės vaizdinius. Individualios atminties diskurso ir komunikacinės atminties diskurso samplaika leido sukurti ne asmeninį, bet tautos ir Žagarės didįjį naratyvą.

3. Katiliškio kūryba demonstruoja, kaip meno kūrinyje – sintezuojant kultūrinės, komunikacinės, istorinės atminties diskursus – konstruojamas atminties diskursas. Tik sąlygiškai galėtume konstatuoti, jog aptartuose fikciniuose tekstuose išvelgtinos diskurso

pašalinimo procedūros, daugiausia ribojančios istorijos diskursą. Mokslinė „valia žinoti“ literatūroje pakeičiama menine „valia kurti“.

4. Tyrimas rodo, kad identifikuoti minėtų atminčių diskursus leidžia intertekstualumas, atskleidžiantis sąryšį tarp pačių įvairiausių tekstų, įvykių, teiginių, praktikų. Atminties diskursas yra intertekstualus ir apima jo kūrimo, suvokimo ir reflektavimo procedūras. Literatūra ir atminties diskursas visada steigia interdisciplininį, daugiareikšmį ir tęstinį dialogą.

Gauta 2016 08 28
Priimta 2016 10 25

Šaltiniai ir literatūra

- [1] ADORNO, Theodor W. *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*. Edited and with an introduction by J. M. Bernstein. London and New York: Routledge, 1991. 210 p.
- [2] ANDERSON, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition. London / New York: Verso, 2006. 240 p.
- [3] ANTANAITIS, Algirdas Titus. Katiliškis Marius. *Lietuvių literatūros enciklopedija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 225–226.
- [4] ANTANAITIS, Algirdas Titus. Metmenys Mariaus Katiliškio biografijai ir keli jo paveikslų bruožai. „Išėjęs negrįžti“: *Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*. Redagavo V. Kelertienė. Chicago: A. Mackaus knygų leidimo fondas, 1986, p. 49–106.
- [5] AREŠKA, Vitas. „Rašau visiems lietuviams“. *Marius Katiliškis. Užuovėja; Išėjusiems negrįžti: romanai*. Parengė V. Gužauskas. Vilnius: Vaga, 1990, p. 561–573.
- [6] Arkivyskupo Juozapo Skvirecko dienoraštis 1941 birželio 22 d. – rugpjūčio 13 d. *1941 m. Birželio sukilimas*. Dokumentų rinkinys. Sudarė V. Brandišauskas. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2000, p. 265–295.
- [7] ASSMANN, Jan. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 319 p.
- [8] BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. Įžanga. 1941 m. *Birželio sukilimas*. Dokumentų rinkinys. Sudarė V. Brandišauskas. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2000, p. 5–17.
- [9] BRAZAUSKAS, Nerijus. Mariaus Katiliškio novelių romanas „Užuovėja“ kaip „daiktų atmintis“. *Šiaurietiški atsivėrimai*. Pasvalio krašto istorijos ir kultūros žurnalas, 2015, Nr. 1(38), p. 57–61.
- [10] BRAZAUSKAS, Nerijus. Mariaus Katiliškio novelių romanas „Užuovėja“ kaip „daiktų atmintis“. *Šiaurietiški atsivėrimai*. Pasvalio krašto istorijos ir kultūros žurnalas, 2015, Nr. 2(39), p. 58–62.
- [11] BRAZAUSKAS, Nerijus. Tapatybės trajektorijos XX a. 6-ojo dešimtmečio lietuvių egzodo romane. *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2011, Nr. 2(12), p. 101–113.
- [12] CIBULSKAS, Valentas. Skaistgirio bažnyčia [žiūrėta 2016 03 25]. Prieiga per internetą: <http://www.ziemgala.lt/saugykla/pdf/4_cibulskas_3.pdf>.
- [13] Daunoravos dvaras [žiūrėta 2015 04 08]. Prieiga per internetą: <http://www.grazitumano.lt/mediawiki/index.php/%C5%BDyma:Daunoravos_dvaras>.
- [14] DĖL KAZIO ŠKIRPOS VEIKLOS ANTROJO PASAULINIO KARO METAIS, p. 1–6 [žiūrėta 2016 05 16]. Prieiga per internetą: <http://genocid.lt/UserFiles/File/Pazymos/201510_skirpa_pazyma01.pdf>.
- [15] ERL, Astrid. Cultural Memory Studies: An Introduction. *A Companion to Cultural Memory Studies*. Edited by A. Erl and A. Nünning in collaboration with S. B. Young. Berlin / New York: De Gruyter, 2010, p. 1–15.

- [16] ERLI, Astrid. *Memory in Culture*. Translated by S. B. Young. Basingstoke, United Kingdom: Palgrave Macmillan, 2011. 209 p.
- [17] FOUCAULT, Michel. *The Archaeology of Knowledge*. Translated by A. M. Sheridan Smith. London and New York: Routledge, 2002. 239 p.
- [18] GUDAVIČIUS, Edvardas. *Mindaugas*. Vilnius: Žara, Lietuvos istorijos institutas, 1998. 359 p.
- [19] HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory*. Edited, translated, and with an introduction by L. A. Coser. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1992. 244 p.
- [20] HALBWACHS, Maurice. *The Collective Memory*. Translated from the French by Fr. J. Ditter, Jr. and V. Y. Ditter, Introduction by M. Douglas. New York: Harper & Row, 1980. 186 p.
- [21] *Hidden History of the Kovno Ghetto*: published on the occasion of the exhibition *Hidden history of the Kovno Ghetto*, held at the United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D. C., November 21, 1997 – October 3, 1999. General editor: Dennis B. Klein. Second Printing. Boston: A Bulfinch Press Book, 1998. 255 p.
- [22] *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*: straipsnių rinkinys. Sudarė A. Bubnys. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011. 604 p.
- [23] Internetinė Holokausto aukų Lietuvoje duomenų bazė. Lietuvos žydų bendruomenės Holokausto akivaizdoje: (ne)užmiršti vardai ir likimai [žiūrėta 2016 02 06]. Prieiga per internetą: <http://www.holocaustnames.lt/LT/home/>.
- [24] IVOŠIŠKIS, Stasys (Leskaitis). Nesusipratimas. *Aidai*, 1946, Nr. 5, p. 70–71.
- [25] JEJELEVIČIUS, Sigitas. Birželio sukilimą šiandien dažnai matome pro sovietinės propagandos akinius [žiūrėta 2016 05 16]. Prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2013-06-22-sigitas-jejelevicius-birzelio-sukilima-siandien-matome-pro-sovietines-propagandos-akinius-i/102488>.
- [26] JOCYS, Virginijus. Gruzdžių dvaro istoriniai tyrimai. *Gruzdžiai*. Sudarė L. Varkalienė. Vilnius: Žuvėdra, 1999, p. 400–408.
- [27] KATILIŠKIS, Marius (Albinas Vaitkus). *Mano žodžiai*: ankstyvoji kūryba: poezija. Šiauliai: Saulės delta, 2004. 123 p.
- [28] KATILIŠKIS, Marius Albinas. *Prasilenkimo valanda*: novelės. Schweinfurt: Vismantas, 1948. 247 p.
- [29] KATILIŠKIS, Marius. *Miškaits ateina ruduo*: romanas. Chicago: Terra, 1957. 514 p.
- [30] KATILIŠKIS, Marius. *Pasivaikščiojimas ratu*: apsakymai. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 2005. 164 p.
- [31] KATILIŠKIS, Marius. *Paskendusi vasara*: apsakymų rinktinė. Sudarė J. Jasaitis. Kaunas: Šviesa, 1997. 415 p.
- [32] KATILIŠKIS, Marius. *Pirmadienis Emerald gatvėje*: romanas. Chicago: A. Mackaus knygų leidimo fondas, 1993. 208 p.
- [33] KATILIŠKIS, Marius. *Šventadienis už miesto*: novelės. Chicago: Terra, 1963. 355 p.
- [34] KATILIŠKIS, Marius. *Užuovėja; Išėjusiems negrįžti*: romanai. Parengė V. Gužauskas. Vilnius: Vaga, 1990. 575 p.
- [35] KATILIŠKIS, Marius. Žvilgsnis į kaimą nutolusio kaimiečio akimis. *Pasvalio Mariaus Katiliškio bibliotekos rankraštynas* (PMKBR), f. 49, l. 1–20.
- [36] KATILIŠKIS, Marius. Apie tėviškę, kūrybinį darbą ir gyvenimą svetur. „Išėjęs negrįžti“. *Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*. Redagavo V. Kelertienė. Chicago: A. Mackaus knygų leidimo fondas, 1986, p. 21–35.
- [37] KATILIŠKIS, Marius. *Apsakymai*. Chicago: A. Mackaus knygų leidimo fondas, 1975. 253 p.
- [38] KATILIŠKIS, Marius. *Seno kareivio sugrįžimas*: novelių rinkinys. Šiauliai: Šiaurės Lietuva, 2003. 248 p.

- [39] KELERTIENĖ, Violeta. Marius Katiliškis. *Lietuvių egzodo literatūra, 1945–1990*. Redagavo K. Bradūnas ir R. Šilbajoris. 2-asis fotografuotas ir pataisytas leid. Vilnius: Vaga, 1997, p. 482–501.
- [40] KELERTIENĖ, Violeta. *Miškais ateina ruduo* pasakotojas – Nepriklausomybės epochos dainius. „Išėjęs negrįžti“: *Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*. Redagavo V. Kelertienė. Chicago: A. Mackaus knygų leidimo fondas, 1986, p. 159–182.
- [41] KELERTIENĖ, Violeta. Pratumė. „Išėjęs negrįžti“: *Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*. Redagavo V. Kelertienė. Chicago: A. Mackaus knygų leidimo fondas, 1986, p. 9–11.
- [42] LACHMANN, Renate. Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature. *A Companion to Cultural Memory Studies*. Edited by A. Erll and A. Nünning in collaboration with S. B. Young. Berlin / New York: De Gruyter, 2010, p. 301–310.
- [43] LAF 1941 m. kovo 19 d. atsisaukimas į krašto gyventojus. *Laisvės kovų archyvas*. T. 11. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1994, p. 184–185 [žiūrėta 2016 05 16]. Prieiga per internetą: <<http://www.partizanai.org/failai/pdf/OLKA/Laisves-kovu-archyvas-11-1994.pdf>>.
- [44] *Lietuvių tautos sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.* Tekstų autoriai: A. Bubnys... [et al.]. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011. 656 p.
- [45] Literature and Cultural Memory. *A Companion to Cultural Memory Studies*. Edited by A. Erll and A. Nünning in collaboration with S. B. Young. Berlin / New York: De Gruyter, 2010, p. 301–353.
- [46] Mariaus Katiliškio gimimo liudijimas. *Pasvalio Mariaus Katiliškio bibliotekos rankraštynas* (PMKBR), f. 49.
- [47] Mariaus Katiliškio laiškas Birutei Stumbrienei 1977. X. 14. *Pasvalio Mariaus Katiliškio bibliotekos rankraštynas* (PMKBR), f. 49. Kopija. Originalas saugomas Šiaulių rajono literatūros muziejuje Naisiuose.
- [48] NYKA-NILIŪNAS, Alfonsas. A. M. Katiliškio „Prasilenkimo valanda“. *Temos ir variacijos: literatūra, kritika, polemika*. Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 202–206.
- [49] NORA, Pierre. From *Lieux de mémoire* to Realms of Memory [žiūrėta 2016 05 24]. Prieiga per internetą: <http://faculty.smu.edu/bwheeler/Joan_of_Arc/OLR/03_PierreNora_LieuxdeMemoire.pdf>.
- [50] RÜSEN, Jörn. What does “Making sense of history” mean? *Meaning and Representation in History*. Edited by J. Rüsen. Vol. 7. New York / Oxford: Berghahn Books, 2006, p. 1–5.
- [51] SAFRONOVAS, Vasilijus. Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra. Kultūrinės atminties teorijos taikymo modernių laikų tyrimams problemos. *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sudarė A. Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 39–64.
- [52] SIRTAUTAS, Vytautas. Mikrotoponimai ir praeitis. *Lietuvos lokaliniai tyrimai. Kalba. Lietuvos valsčiai. Gruzdžiai* [žiūrėta 2016 04 03]. Prieiga per internetą: <http://www.llt.lt/pdf/gruzdziai/gruzdziai-1_kalba-2003.pdf>.
- [53] SPURGEVIČIUS, Povilas. Gruzdžių bažnyčia: istorija ir meninės vertybės. *Lietuvos lokaliniai tyrimai. Istorija. Lietuvos valsčiai. Gruzdžiai*, p. 1–22 [žiūrėta 2016 04 05]. Prieiga per internetą: <http://www.llt.lt/pdf/gruzdziai/gruzdziu_baznycia.pdf>.
- [54] Šiaulių apskrities žydų žudynės Žagarėje [žiūrėta 2016 04 17]. Prieiga per internetą: <http://www.holocaustatlas.lt/LT/#a_atlas/search//page//item/106/>.
- [55] TRUSKA, Liudas. 1941 m. Birželio sukilėliai – tautos didvyriai ar nacių agentai? [žiūrėta 2016 04 14]. Prieiga per internetą: <<http://genocid.lt/Leidyba/10/liudas.htm>>.
- [56] TŪTLYTĖ, Rita. Mariaus Katiliškio proza: meniniai monistinės pasaulėvokos kontūrai. *Colloquia*, 2015, Nr. 34, p. 60–79.
- [57] UOGELA, Vincas. Skulptūrėlė Mikalojus Konstantinas Čiurlionis. Šiaulių „Aušros“ muziejus, Dailės skyrius, D-LS 143.

- [58] VAITKEVIČIENĖ, Laima. Virusių verdenių tėkmės. Katiliškis, Marius (Albinas Vaitkus). *Mano žodžiai*: ankstyvoji kūryba: poezija. Šiauliai: Saulės delta, 2004, p. 5–25.
- [59] VAITKIENĖ, Romualda. Kūrę talentu ir darbu. *Žagarė*. Redakcinė komisija: R. Vaitkienė (redakcinės komisijos pirmininkė)... [et al.]. Vilnius: Versmė, 1998, p. 467–495.
- [60] VAITKIENĖ, Romualda. Nebūtu daiktu tikinti širdis. *Žagarė*. Redakcinė komisija: R. Vaitkienė (redakcinės komisijos pirmininkė)... [et al.]. Vilnius: Versmė, 1998, p. 454–467.
- [61] VAITKIENĖ, Romualda. Žadėtoji žemė. *Žagarė*. Redakcinė komisija: R. Vaitkienė (redakcinės komisijos pirmininkė)... [et al.]. Vilnius: Versmė, 1998, p. 254–273.
- [62] VAITKIENĖ, Romualda. Žagarės giria. *Žagarė*. Redakcinė komisija: R. Vaitkienė (redakcinės komisijos pirmininkė)... [et al.]. Vilnius: Versmė, 1998, p. 23–29.
- [63] VAITKUS, Albinas. Kūkaliai tarp kviečių. *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*, F1-F961, l. 13.
- [64] VANAGAS, Vytautas. *Lietuvos rašytojų sąvadas*. 2-asis pataisytas ir papildytas leid. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1996, p. 312–313.
- [65] VASILIAUSKAS, Ernestas. Raktuvės piliakalnis. Archeologiniai tyrinėjimai. *Žiemgala*, 2002, Nr. 1 [žiūrėta 2016 02 25]. Prieiga per internetą: <<http://www.ziemgala.lt/lt/zurnalas-ziemgala/ziemgala-20021/raktuves-piliakalnis-archeologiniai-tyrinejimai>>.
- [66] VASILIAUSKAS, Ernestas. Žagarės II (Žvelgaičio) piliakalnio ir kapinyno radiniai (kai kuriais Žagarės XII–XIII a. istorijos klausimais). *Lietuvos archeologija*, 2008, t. 33, p. 153–186 [žiūrėta 2016 05 12]. Prieiga per internetą: <http://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/get/LT-LDB-0001:J.04~2008~1367163790066/DS.002.0.01.ARTIC>.
- [67] VASKELIENĖ, Jolanta. Medis ir miškas Mariaus Katiliškio novelėje „Miškai“. *Acta humanitaria universitatis Saulensis*, 2011, t. 13, p. 456–471.
- [68] VAŠKELIS, Bronius. Išėjimo-negrįžimo leitmotyvo užuomazgos: M. Katiliškio „Išėjusiems negrįžti“. *Žvilgsnis iš atokiau*. D. 1. Sudarė D. Kuizinienė. Vilnius: Versus aureus, 2004, p. 407–423.
- [69] Žydai Lietuvoje [žiūrėta 2016 04 14]. Prieiga per internetą: <<http://www.zydai.lt/lt/content/viewitem/737/>>.
- [70] Žydų žudynės Žagarės žydų kapinėse [žiūrėta 2016 04 17]. Prieiga per internetą: <http://www.holocaustatlas.lt/LT/#a_atlas/search//page//item/107/>.

NERIJUS BRAZAUSKAS

The Discourses of “Cultural Memory” and “Communicative Memory” as the Intertexts of Marius Katiliškis’s Creative Work

Summary

The paper explores the discourse of memory in Marius Katiliškis’s poems, short stories and novels. The main aim of the paper is to research the discourses of cultural memory and communicative memory as intertexts of Katiliškis’s creative work.

The objectives of the research: (1) to analyse the discourse of cultural memory in Katiliškis’s creative work, identifying its nature, peculiarities, and relationship with other texts; (2) to explore the discourse of communicative memory and its correlation with the author’s biography and social memory; (3) to ascertain how the discourse

of historical memory correlates with the discourse of individual memory; (4) to discuss how the discourse of memory is constructed in Katiliškis's texts.

The methodology of the article is constructed on the ground of Jann Assmann's conception of cultural / communicative memory presented in his study *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination* (2011), Maurice Halbwachs's notions of collective memory, individual memory, and historical memory described in his classic works *The Collective Memory* (1980), *On Collective Memory* (1992), and Renate Lachmann's concept of intertextuality formulated in her article "Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature" (2010).

Katiliškis's works, which were written between 1931 and 1975, are analysed in the paper. The discourse of collective (cultural) memory of a resident of the town of Žagarė is the main intertext of the earliest poetical oeuvre *Mano žodžiai: ankstyvoji kūryba (eilėraščiai)* (*My Words: Early Works (Poetry)*, 2004). The discourse of communicative memory as an intertext plays a significant role in the collection of short stories *Prasilenkimo valanda* (*The Hour of Passing*, 1948) which puts the focus not on the artistic level, but on the personal and collective experiences.

In his first book *Seno kareivio sugrįžimas* (*The Return of the Old Soldier*, published in 2003, prepared for printing in 1944) the discourse of cultural memory dominates and the depiction of the human inner world actualises it. The reflection of collective, individual and personal identity is expressed in Katiliškis's three novels: *Miškais ateina ruduo* (*Autumn Comes through the Woods*, 1957), *Išėjusiems negrįžti* (*Gone, Never to Return*, 1958), *Pirmadienis Emerald gatvėje* (*Monday in Emerald Street*, 1993).

The author created the discourse of communicative memory which was later transformed into the discourse of historical memory by the impact of history and time in his last books: *Šventadienis už miesto* (*A Holiday out of Town*, 1963), *Apsakymai* (*Short Stories*, 1975).

The paper ends with the conclusion that the discourse of cultural memory in Marius Katiliškis's creative work is the intertext which actualises not only the memory of culture, but a discourse of history. The discourse of communicative memory is the intertext both of the author's biography and social memory.

The investigation revealed that intertextuality allows us to envisage a correlation between various texts, practices, statements and events. The mentioned memories are intertexts which construct the discourse of memory. The research revealed that literature and discourse of memory always initiate an interdisciplinary, polysemous, and continuing dialogue.

Keywords: cultural memory, communicative memory, literature, history